

Неміс классикалық философиясы: Кант пен Гегель

Дәрістер

Дәріскер Ғабитов Т.Х. e-mail: tursungabitov@mail.ru Телефоны: 8 7081102965

2025-2026 оқу жылының күзгі семестрі 6B02201 – философия, 5 семестр

Пәннің мақсаты - студенттерге негізгі идеялары Кант, мен Гегель философиялық ілімдерінде көрініс тапқан XVIII ғ. екінші жартысы мен XIX ғ. неміс философиясының даму ерекшеліктері туралы мәлімет беру. Кант пен Гегель философиясы - білімдік проблематика жаңа шешімге ие болып, танымды-логикалық тәсілдермен күрделі рухани-ментальды және мәдени көріністерді зерттейтін тарихи-философиялық пәндердің маңыздыларының бірі болып табылады «Философия және этика» білім беру бағдарламасы

Сабақ жоспары

2025-2026 оқу жылының күзгі семестрі

6B02201 – философия, 5 семестр

Кант пен Гегель философиясы – Білімдік проблематика жаңа шешімге ие болып, танымды-логикалық тәсілдермен күрделі рухани-ментальды және мәдени көріністерді зерттейтін тарихи-философиялық пәндердің маңыздыларының бірі болып табылады «Философия және этика» білім беру бағдарламасы

Дәріскер (лер) Ғабитов Т.Х. e-mail: tursungabitov@mail.ru Телефоны: 8 7081102965 Ассистент (тер) e-mail: Телефоны: **ПӘННІҢ АКАДЕМИЯЛЫҚ ПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ** . Пәннің мақсаты . Пәннің мақсаты - студенттерге негізгі идеялары Кант, мен Гегель философиялық ілімдерінде көрініс тапқан XVIII ғ. екінші жартысы мен XIX ғ. неміс философиясының даму ерекшеліктері туралы мәлімет беру.

Оқытудан күтілетін нәтижелер (ОН)* : ОН қол жеткізу индикаторлары (ЖИ)

1-ОН (когнитивті) Кант-Гегель философиясы саласындағы негізгі категориялық-түсініктік аппаратты қолдану.. 1.1 ОИ Кант-Гегель философиясы тарихы туралы білімнің теориялық, құндылықтық, қолданбалы астарларын бөліп көрсетті 1.2 ОИ Кант-Гегель философиясы туралы ілімнің классикалық қорын құрайтын іргелі мәтіндердің негізгі мазмұнын айқындалды

2-ОН (когнитивті) Әр түрлі кезеңдердегі Кант-Гегель философиясы тарихы типтерінің негізгі сипаттамаларын талдау 2.1 ОИ Қоғамдық өмірдің әр түрлі салаларындағы Кант_Гегель философиясы көріністерін түсіндірілді. 2.2 Кант-Гегель философиясы әрекет сипатын және әлемдік рухани әмбебаптану үрдістерін айқындалды

3- ОН (функционалдық) Кант-Гегель философиясы дамуының әр түрлі деректеріне әлеуметтік-мәдени сараптама жүргізу 3.1 ОИ Кант-Гегель философиясы тарихы типтерінің негізгі сипаттамаларын сарапталды 3.2 ОИ Әлеуметтік-мәдени талдау жасағанда Кант_Гегель философиясы типологиясының негізгі ұстанымдары мен өлшемдерін қолданылды

4 –ОН (функционалдық) Гегель философиясы сипаттаған мәселелерге жеке ұстанымын анықтау 4.1 ОИ Кант-Гегель философиясының әр алуан жетістіктеріне құндылықтық қарым-қатынас қалыптастырылды. 4.2. ОИ Тарихи даму барысында қалыптасқан маңызды Кант-Гегель философиясының жетістіктер мен құндылықтар жүйесін бағаланды.

5-ОН (жүйелік) Кант-Гегель философиясы жетістіктерін олардың жасалуының тарихи мән-маңызын түсіну негізінде бағалау. 5.1 Ұлттық және әлемдік деңгейдегі адамзат қоғамының тарихи-мәдени даму заңдылықтарының негізінде Кант-Гегель философиясы дамуын сыни тұрғыдан қайта қарастырылды 5.2 Ғылым және өнер мәселелері бойынша өзінің көзқарастары мен пікірлерін дәйекті түрде жеткізе білді

Пәннің академиялық саясаты

Пәннің академиялық саясаты әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың Академиялық саясатымен және академиялық адалдық Саясатымен айқындалады. Ғылым мен білімнің интеграциясы. Студенттердің, магистранттардың және докторанттардың ғылыми-зерттеу жұмысы – бұл оқу үдерісінің тереңдетілуі. Ол тікелей кафедраларда, зертханаларда, университеттің ғылыми және жобалау бөлімшелерінде, студенттік ғылыми-техникалық бірлестіктерінде ұйымдастырылады. Білім берудің барлық деңгейлеріндегі білім алушылардың өзіндік жұмысы заманауи ғылыми-зерттеу және ақпараттық технологияларды қолдана отырып, жаңа білім алу негізінде зерттеу дағдылары мен құзыреттіліктерін дамытуға бағытталған. Зерттеу университетінің оқытушысы ғылыми-зерттеу қызметінің нәтижелерін дәрістер мен семинарлық (практикалық) сабақтар, зертханалық сабақтар тақырыбында, силлабустарда көрініс табатын және оқу сабақтары мен тапсырмалар тақырыптарының өзектілігіне жауап беретін ОБӨЗ, БӨЗ тапсырмаларына біріктіреді. Сабаққа қатысуы. Әр тапсырманың мерзімі пән мазмұнын іске асыру күнтізбесінде (кестесінде) көрсетілген. Мерзімдерді сақтамау баллдардың жоғалуына әкеледі. Академиялық адалдық. Практикалық/зертханалық сабақтар, БӨЖ білім алушының дербестігін, сыни ойлауын, шығармашылығын дамытады. Плагиат, жалғандық, шпаргалка пайдалану, тапсырмаларды орындаудың барлық кезеңдерінде

көшіруге жол берілмейді. Теориялық оқыту кезеңінде және емтихандарда академиялық адалдықты сақтау негізгі саясаттардан басқа «Қорытынды бақылауды жүргізу Ережелері», «Ағымдағы оқу жылының күзгі/көктемгі семестрінің қорытынды бақылауын жүргізуге арналған Нұсқаулықтары», «Білім алушылардың тестілік құжаттарының көшіріліп алынуын тексеру туралы Ережесі» тәрізді құжаттармен регламенттеледі.

Оқу курсының мазмұнын іске асыру күнтізбесі (кестесі).

МОДУЛЬ 1 Кант және классикалық неміс философиясының ерекшеліктері . Д 1. Философия ақылмен қамтылған дәуір ретінде СС 1. Философияның типологиясы

Д 2. Неміс классикалық философиясы СС 2. Философия ақылмен қамтылған дәуір ретінде ... ОБӨЖ 1. БӨЗ 1 орындау бойынша кеңестер Философия ақылмен қамтылған дәуір ретінде

Д 3. Кант және неміс классикалық философиясы СС 3. Кант және еуропалық рационализмді сынау БӨЗ 1. Философия ақылмен қамтылған дәуір ретінде Бақылау жұмысы

Д 4. Сыншылдық кезеңіне дейінгі Кант ... СС 4. Кант және жаратылыстану ғылымдары

Д 5. Сыншыл Кант СС 5. Сыншылдық кезеңіне дейінгі Кант ...

Д 6. Канттың антропологиялық идеялары және этика СС 6. Сыншыл Кант ... ОБӨЖ 2. БӨЗ 2 орындау бойынша кеңестер

Д 7. Жаңакантшылар философиясы СС 7. Канттың антропологиялық идеялары және этика . БӨЗ 2. Канттың адам философиясы және гуманистік идеялары Аралық бақылау 1 100

МОДУЛЬ 2. Гегель және заманауи философия Д 8. Гегель философиясының қалыптасуы СС 8. Канттан Гегельге дейін. ОБӨЖ 3. БӨЗ 3 орындау бойынша кеңестер

Д 9. Гегель. Рух феноменологиясы. СС 9. . Гегель философиясының қалыптасуы БӨЗ 3. Гегель философиясындағы руханият мәселесі

Д 10. Гегель. . Логика ғылымы СС 10. . Гегель. Рух феноменологиясы.. ОБӨЖ 4. БӨЗ 4 орындау бойынша кеңестер

Д 11. Гегель. Құқық философиясы СС 11. . Гегель. . Логика ғылымы

Д 12. Гегель. Тарих философиясы СС 12. Гегель. Құқық философиясы БӨЗ 4. Гегельдің этикасы мен эстетикасы

Д 13. Гегель. Философия тарихы бойынша дәрістер СС 13. Гегель. Тарих философиясы ОБӨЖ 5. БӨЗ 5 орындау бойынша кеңестер

Д 14. Постгегелдік философия. СС 14. Гегель. Философия тарихы бойынша дәрістер БӨЗ 5. Гегель және марксистік философия

Д 15. Гегель және Маркс. СС 15. Постгегелдік философия. .. Аралық бақылау 2

Қорытынды бақылау (емтихан)

Оқу ресурстары. Әдебиет

1. Классикалық неміс философиясы . – Әлемдік философиялық мұра. – Т .7. – Астана: аударма. – 2019. – 458 б.

2. Философиялық энциклопедия. – Алматы. 2019. 659 б.

3. Дерек Джонстон Краткая история философии/ пер. Е.Е. Сухарев. - М.: Астрель, 2010. – 236 с.

4. ДерекДжонстон Философияның қысқаша тарихы. Сократтан Дерридаға дейін / Ғылыми ред. НұрышеваГ.Ж. – Астана, 2018.

5. Derek Johnston A Brief History of Philosophy: From Socrates to Derrida. - A&C Black, 2006. - 211 p/

Интернет-ресурсы: – Портал «Гуманитарное образование» <http://www.humanities.edu.ru/> – «Единая коллекция цифровых образовательных ресурсов» http://school_collection.edu.ru/ – Библиотека сайта philosophy.ru: <http://www.philosophy.ru/> – Библиотека философского факультета МГУ: <http://philos.msu.ru/> – «Открытый университет Казахстана» - <https://open.kz>. Сайт Института философии РАН: <http://iph.ras.ru/> Философский портал: <http://www.philosophy.ru/> Библиотека философии и религии: <http://filosofia.ru/>

Дәріс курсының мазмұнын іске асыру күнтізбесі.

МОДУЛЬ 1 Кант және классикалық неміс философиясының ерекшеліктері .

1 – дәріс. Классикалық неміс философиясы

Классикалық неміс философиясы ойлау, таным, рух, табиғат, тарих проблемаларын терең зерттеді; жалпы даму заңдарын ашып, диалектиканы даму жөніндегі жан-жақты және дәйекті ілімге айналдырды; философиялық методтар мен категориялар жүйесін, таным, ойлау, рух жөніндегі ілімдерді құрды. Сөйтіп, Кант, Гегель және басқалары философияны ғылым, логика, методология, гносеология, диалектика ретінде дамытты. Ғылым дәрежесіне жеткен философияның мүмкіндіктерін ашып берді. Классикалық неміс

философиясы жалпы алғанда – идеалистік философия және мұнда идеализмнің екі түрі де дамып жетілген. (V бъективтік идеализм ретінде Кант пен Фихтенің, ал объективтік идеализм ретінде Шеллинг пен Гегель ілімдерін қарастыруға болады. Сонымен, классикалық неміс философиясы - классикалық идеалистік философия. Классикалық неміс философиясының елеулі жетістігі диалектиканы теория, метод және философиялық көзқарас ретінде жан-жақты дамытқаны. Бұрын айтқанымыздай, диалектикасыз философия шынайы, өткір, сыншыл, пәрменді ғылым бола алмайды. Немістер диалектиканы теориялық тұрғыда негіздеп қоймай, таным процесінде шебер қолдана білді, жүзеге асырды. Диалектиканы дамыта отырып, Кант, Фихте, Гегель метафизикалық ойлау тәсілінің тайыздығын, сыңаржактылығын ашып, бұл көзқарасқа қатты соққы берді. Неміс философтары философия мен ғылым үшін маңызы өте зор таным мен ойлаудың белсенділігі идеясын ұсынып, іс жүзінде оны негіздеп берді. Таным мәселесіне айтарлықтай өз әсерін тигізген ол классикалық неміс философиясының өкілі Иммануил Кант. Кант философияда таным теориясында шынында да өзі айтқандай «Коперниктік төңкеріс» жасады. Одан кейін философияда таным туралы көзқарыс мүлде өзгерді. Материалистер таным процесін сыртқы дүниенің заттардың адам санасандағы жай бинеленеді деп түсінді. Кант материалистік таным теориясын сынап отырып, танымның, ойлаудың, субъектінің белсенділігін баса көрсетеді.

Неміс классикалық философиясының негізін қалаушы көрнекті ғалым *Иммануил Кант* (1724—1804 жж.) бүкіл өмірін Кенигсберг қаласында өткізген. Негізгі еңбектері: «Әлемнің әмбебаптық табиғи тарихы мен теориясы», «Практикалық ақыл-ойды сынау», «Таза ақыл-ой шеңберіндегі дін», т.б. Әдетте, Кантты «сыни кезеңге дейінгі» және «сыни кезеңдегі» деп екіге бөліп қарайды.

Сыни кезеңге дейінгі Канттың күн жүйесінің аса зор газ тектес тұмандықтан пайда болғандығы туралы идеясы тек астрономияға ғана қосқан үлес емес, жалпы дүниетанымдық методологиялық маңызы бар жаңалық болды. Біріншіден, қозғалыс — материяның өзіне тән тартылыс және серпіліс сияқты қарама-қарсы күштердің арқасында, ешқандай да сыртқы күштің әсерінсіз пайда болған құбылыс. Қозғалыс пен тыныштықты салыстырмалы түрде түсінуге болады. Екіншіден, осы күштердің әсерінен әр түрлі әлемдер жүйесі қалыптасып, күйреп, одан шашыраған болшектерден қайтадан жаңа денелер пайда болып жатады. Сөйтіп, әлем ылғида даму үстінде болады. Үшіншіден, әлем құрылымына енетін үлкенді-кішілі жүйеленген денелер өзара сатыланған бағыныштылықта болады. Өзіне кішігірім жүйелерді бағындырған үлкен жүйе, өзінен де ауқымды басқа жүйеге кіреді, сөйтіп шексіз кете береді. Демек, әлемдегі денелер жүйесі өзара әмбебаптық байланыста болады. Сыни кезеңдегі Канттың пікірінше, философияның болмыс, әдептілік және дін туралы мәселелерін қарастырмастан бұрын, адамның танып-білу мүмкіндігінің шекарасын белгілеп алуымыз керек.

Таным процесі күнделікті тәжірибеден, сезімдік түйсінуден басталады. Бірақ олар бізге «Өзіндік заттар» туралы емес, олардың көріністері (феномендері) туралы деректер береді. Мысалы, қазір қар жауып тұр. Осы секілді деректерде ылғи да кездейсоқтық элементі басым болады да, бізге толық білім берілмейді (қазір қар жауып тұр, шамалы уақыттан кейін тоқтауы мүмкін). Мұндай білімдер жекелеген тәжірибеге сүйенгендіктен, апостериорлы бағытта болады. Ал шынайы әмбебаптық және қажетті білімдер осындай фактілерге негізделіп алмайды. Олай болса, шынайы білім тәжірибеге қатысы жоқ, әуел бастан-ақ адам санасында априорлы (тәжірибеге дейінгі) қалыптасқан сезім мен ақыл-ойдың түрлеріне байланысты болуы керек. Сезімдік түйсінудің априорлы сыртқы түрі — кеңістік пен ішкі түрі — уақыт түйсіктің көп түрлі «материяларын» реттеп отырса, ақыл-ойдың априорлы түрлі категориялары реттелген материяларды заңдылықтар жүйесіне келтіреді. Олай болса, танып-білетін субъект заттарды зерттегенде дайын «туа біткен идеяны» пайдаланбайды, керісінше, ол тек танымдық «құралдарды» ғана пайдаланады.

Жалпы алғанда, таным процесі, Канттың пікірінше, үш сатыдан өтеді. Олар: сезімдік түйсіну, сараптаушы парасат және таза ақыл-ой.

Сезімдік түйсіну сатысында біздің сезім мүшелерімізге «өзіндік заттардың» көріністері әсер етеді де, осы деректер негізінде түйсіктердің бей-берекет жиынтығы пайда болады. Олар сезімдік түйсінудің априорлы түрлері — кеңістік пен уақыттың арқасында белгілі бір жүйеге келіп, реттеледі.

Танымның келесі — сараптаушы парасат сатысына — априорлы категориялар себептілік, сапа, сан, қажеттілік, т.б. арқасында жаңа ғана реттелген түйсіктер жиынтығы қорытындыланып, тұжырымдалып, өзіне тиесілі заңдылыққа бағынып, жаңа білім пайда болады.

Кант таным процесінің осы екі сатысының негізінде алынған трансцендентальдық білім деп атайды. Трансцендентальдық таным дегеніміз таным процесінің заттың өзіне емес, априорлы танып-білу мүмкіндігінің осы затты қандай деңгейге дейін біле алатындығы.

Танымның үшінші сатысы трансценденттік танымда — таза ақыл-ой заттардың көрініс әлемімен шектеліп қалмай, олардың ар жағында не бар екенін білуге, басқаша айтқанда «өзіндік заттардың» табиғатын, мәнін түсінуге ұмтылады да, шешілмес қайшылықтарға (антиномияларға) тап болады. Айталық, рух өле ме, өлмей ме, әлем қалай пайда болды, құдай бар ма, жоқ па, т.б. Осы сияқты сұрақтар антиномияларға толы. Осы мәселелерді көтеріп, оған жауап беріп жүрген схоластикалық, онтологиялық, рационалистік, діни, т.б. ілімдер жалған ғылымға жатпайды. Себебі, бұл аталған-идеялардың не дұрыс, не теріс екендігін теория жолымен дәлелдеу мүмкін емес, олай болса «өзіндік заттарға» тән оның ішкі заңдылығын, мәнін біз танып-біле алмаймыз, сондықтан оған талпыну — бос әурешілік.

Керісінше, таза ақыл-ой адамның ерік-жігерін, практикалық іс-әрекетін айқындауға мүмкіндік береді. Айталық, адам жеке тұлға ретінде табиғат заңдылықтарынан төмен тұрғандықтан сыртқы әлемнің әсерінен

шыға алмайды, сол себепті ол ерікті де емес, ал даралық қасиеттерінің ерекшеліктеріне, өзінің ылғи да танып – білуге ұмтылу қабілетіне қарасақ, ол өзінің практикалық ақыл-ойына сүйеніп, ерікті іс-әрекет жасайды. Бұл жағдайда адам барша жұртқа бірдей әдептілік заңы — әдептілік императивін басшылыққа алады. Әдептілік императиві бойынша игіліктерге, бақытқа жетуге ұмтылу немесе сүйіспеншілік, жақсы көру сияқты қылықтар адамның іс-әрекетін әдепті қылмайды, керісінше қоғамда қалыптасқан әдептілік заңдарын сыйлап, өз міндетінді өтесең сол өнегелі іс болып саналады. Мұндай этикалық міндеттілік адамдарға теория жүзінде емес, практика жүзінде әдептілік бостандығы тұрғысынан іс-әрекет жасауға сенім туғызады. Сөйтіп, адамның ар-ождан өлшемдері адамгершіліктің ең жоғары қағидасы — әдептілік императивінің талаптарына сай келеді.

Әдептілік діни жатысуға тәуелді емес, себебі ол — өз заңына сүйеніп, өзінше өмір сүреді. Ал, дін — құдайды ең жоғары идеал, немесе құдай алдындағы парыз ретінде түсінетін біздің барлық міндеттілігіміздің жиынтығы. Осыдан келіп Кант, құдайға жағамыз деп сақтап жүрген діни институттардың тіпті де қажеті жоқ, тек әдептілік императиві негізінде тақуалы өмір сүрсең болғаны деген тұжырым жасайды.

Әдептілік императиві тұрғысынан Кант құқық, мемлекет, саясат мәселелерін де-қарастырады. Оның пікірінше, қоғамдық өмірде әлеуметтік қарама-қайшылық елеулі орын алады. Ал осындай қоғамда әркім өзінше шексіз бостандыққа ұмтылғандықтан, олардың бостандықтары бір-бірімен қарама-қайшылыққа түседі де, әр азаматқа тән табиғи қасиеттерінің дамуына мүмкіндік туады. Осы негізде қалыптасқан мәдени өркендеу кейбір жеке адамдарға қайғы-қасірет, жамандық әкелуіне қарамастан, жалпы адамзат үшін ілгері басып үдей түсуі қажет, онсыз прогресс болмайды. Ал мемлекет болса, қолына шоғырланған билікке сүйеніп, адамдардың жеке тұлға ретінде қалыптасуына жағдай жасай бермейді. Сондықтан, мемлекеттік билікті әдептілік императиві негізінде қалыптасқан құқық арқылы шектеу керек. Осының арқасында мемлекет дами келе онда құқықтық, азаматтық қоғамның қалыптасуына жағдай жасады.

Канттың бірбеткей міндеттілік этикасының кейбір пікірлері XIX және XX ғасырлар философиясының дамуына зор әсер етті. Ал XIX ғасырдың ортасынан бастап Францияда, Германияда Кант ілімін жаңартып, дамытқан ілімдер пайда болды.

Неміс классикалық философиясының негізін қалаушы көрнекті ғалым **Кант Иммануил** (1724-1804 жж.) бүкіл өмірін Кенигсберг қаласында өткізген. Негізгі еңбектері: “Әлемнің әмбебаптық табиғи тарихы мен теориясы”, “Практикалық ақыл-ойды сынау”, “Таза ақыл-ой шеңберіндегі дін”, т.б.

Әдетте, Кантты “сыни кезеңге дейінгі” және “сыни кезеңдегі” деп екіге бөліп қарайды. Сыни кезеңге дейінгі Канттың күн жүйесінің аса зор газ тектес тұмандықтан пайда болғандығы туралы идеясы тек астрономияға ғана қосқан үлес емес, жалпы дүниетанымдық методологиялық маңызы бар жаңалық болды. Біріншіден, қозғалыс – материяның өзіне тән тартылыс және серпіліс сияқты қарама-қарсы күштердің арқасында, ешқандай да сыртқы күштің әсерінсіз пайда болған құбылыс. Қозғалыс пен тыныштықты салыстырмалы түрде түсінуге болады. Екіншіден, осы күштердің әсерінен әртүрлі әлемдер жүйесі қалыптасып, күйреп, одан шашыраған бөлшектерден қайтадан жаңа денелер пайда болып жатады. Сөйтіп, әлем ылғи да даму үстінде болады. Үшіншіден, лем құрылымына енетін үлкенді-кішілі жүйеленген денелер өзара сатыланған бағыныштылықта болады. Өзіне кішігірім жүйелерді бағындырған үлкен жүйе, өзінен де ауқымды басқа жүйеге кіреді, сөйтіп шексіз кете береді. Демек, әлемдегі денелер жүйесі өзара әмбебаптық байланыста болады. Сыни кезеңдегі канттың пікірінше, философияның болмыс, әдептілік және дін туралы мәселелерін қарастырмастан бұрын, адамның танып-білу мүмкіндігінің шекарасын белгілеп алуымыз керек.

Таным процесі күнделікті тәжірибеден, сезімдік түйсінуден басталады. Бірақ олар бізге “Өзіндік заттар” туралы емес, олардың көріністері (феномендері) туралы деректер береді. Мысалы, қазір қар жауып тұр. Осы секілді деректерде ылғи да кездейсоқтық элементі басым болады да, бізге толық білім берілмейді (қазір қар жауып тұр, шамалы уақыттан кейін тоқтауы мүмкін). Мұндай білімдер жекелеген тәжірибеге сүйенгендіктен, апостериорлы бағытта болады. Ал шынайы әмбебаптық және қажетті білімдер осындай фактілерге негізделі алмайды. Олай болса, шынайы білім тәжірибеге қатысы жоқ, әуел бастан-ақ адам санасында априорлы (тәжірибеге дейінгі) қалыптасқан сезім мен ақыл-ойдың түрлеріне байланысты болуы керек. Сезімдік түйсінудің априорлы сыртқы түрі – кеңістік пен ішкі түрі – уақыт түйсіктің көптүрлі “материяларын” реттеп отырса, ақыл-ойдың априорлы түрлі категориялары реттелген материяларды заңдылықтар жүйесіне келтіреді. Олай болса, танып-білетін субъект заттарды зерттегенде дайын “туа біткен идеяның пайдаланбайды, керісінше, ол тек танымдық “құралдарды” ғана пайдаланады.

Жалпы алғанда, таным процесі, Канттың пікірінше, үш сатыдан өтеді. Олар: сезімдік түйсіну, сараптаушы парасат және таза ақыл-ой. Сезімдік түйсіну сатысында біздің сезім мүшелерімізге “өзіндік заттардың” көріністері әсер етеді де, осы деректер негізінде түйсіктердің бей-берекет жиынтығы пайда болады. Олар сезімдік түйсінудің априорлы түрлері – кеңістік пен уақыттың арқасында белгілі бір жүйеге келіп, реттеледі. Танымның келесі – сараптаушы парасат сатысына – априорлы категориялар себептілік, сапа, сан, қажеттілік т.б. Арқасында жаңа ғана реттелген түйсіктер жиынтығы қорытындыланып, тұжырымдалып, өзіне тиесілі заңдылыққа бағынып, жаңа білім пайда болады.

Кант таным үдерісінің осы екі сатысының негізінде алынған трансцендентальдық білім деп атайды. Трансцендентальдық таным дегеніміз танымның заттың өзіне емес, априорлы танып-білу мүмкіндігінің осы затты қандай деңгейге дейін біле алатындығы.

Танымның үшінші сатысы – трансценденттік танымда – таза ақыл-ой заттардың көрініс әлемімен шектеліп қалмай, олардың ар жағында не бар екенін білуге, басқаша айтқанда “өзіндік заттардың”

табиғатын, мәнін түсінуге ұмтылады да, шешілмес қайшылықтарға (антиномияларға) тап болады. Айталық, рух өле ме, өлмей ме, әлем қалай пайда болды, құдай бар ма, жоқ па т.б. Осы сияқты сұрақтар антиномияларға толы. Осы мәселелерді көтеріп, оған жауап беріп жүрген схоластикалық, онтологиялық, рационалистік, діни т.б. ілімдер жалған ғылымға жатпайды. Себебі, бұл аталған идеялардың не дұрыс, не теріс екендігін теория жолымен дәлелдеу мүмкін емес, олай болса “өзіндік заттарға” тән оның ішкі заңдылығын, мәнін біз танып-біле алмаймыз, сондықтан оған талпыну – бос әурешілік.

Керісінше, таза ақыл-ой адамның ерік-жігерін, практикалық іс-әрекетін айқындауға мүмкіндік береді. Айталық, адам жеке тұлға ретінде табиғат заңдылықтарынан төмен тұрғандықтан сыртқы әлемнің әсерінен шыға алмайды, сол себепті ол ерікті де емес, ал даралық қасиеттерінің ерекшеліктеріне, өзінің ылғи да танып-білуге ұмтылу қабілетіне қарасақ, ол – өзінің практикалық ақыл-ойына сүйеніп, ерікті іс-әрекет жасайды. Бұл жағдайда адам барша жұртқа бірдей әдептілік заңы – әдептілік императивін басшылыққа алады. Әдептілік императиві бойынша игіліктерге, бақытқа жетуге ұмтылу немесе сүйіспеншілік, жақсы көру сияқты қылықтар адамның іс-әрекетін әдепті қылмайды, керісінше қоғамда қалыптасқан әдептілік заңдарын сыйлап, өз міндетінді өтесең сол өнегелі іс болып саналады. Мұндай этикалық міндеттілік адамдарға теория жүзінде емес, практика жүзінде әдептілік бостандығы тұрғысынан іс-әрекет жасауға сенім туғызады. Сөйтіп, адамның ар-ождан өлшемдері адамгершіліктің ең жоғары қағидасы – әдептілік императивінің талаптарына сай келеді.

Әдептілік діни жатсынуға тәуелді емес, себебі ол – өз заңына сүйеніп, өзінше өмір сүреді. Ал, дін – құдайды ең жоғары идеал, немесе құдай алдындағы парыз ретінде түсінетін біздің барлық міндеттілігіміздің жиынтығы. Осыдан келіп Кант, құдайға жағамыз деп сақтап жүрген діни институттардың тіпті де қажеті жоқ, тек әдептілік императиві негізінде тақуалы өмір сүрсең болғаны деген тұжырым жасайды.

Әдептілік императиві тұрғысынан Кант құқық, мемлекет, саясат мәселелерін де қарастырады. Оның пікірінше, қоғамдық өмірде әлеуметтік қарама-қайшылық елеулі орын алады. Ал осындай қоғамда әркім өзінше шексіз бостандыққа ұмтылғандықтан, олардың бостандықтары бір-бірімен қарама-қайшылыққа түседі де, әр азаматқа тән табиғи қасиеттерінің дамуына мүмкіндік туады. Осы негізде қалыптасқан мәдени өркендеу кейбір жеке адамдарға қайғы-қасірет, жамандық әкелуіне қарамастан, жалпы адамзат үшін ілгері басып үдей түсуі қажет, онсыз прогресс болмайды. Ал мемлекет болса, қолына шоғырланған билікке сүйеніп, адамдардың жеке тұлға ретінде қалыптасуына жағдай жасай бермейді. Сондықтан, мемлекеттік билікті әдептілік императиві негізінде қалыптасқан құқық арқылы шектеу керек. Осының арқасында мемлекет дами келе онда құқықтық, азаматтық қоғамның қалыптасуына жағдай жасады.

Канттың бірбеткей міндеттілік этикасының кейбір пікірлері хіх және хх ғасырлар философиясының дамуына зор әсер етті. Ал XIX ғасырдың ортасынан бастап Францияда, Германияда Кант ілімін жаңартып, дамытқан ілімдер пайда болды.

Иммануил Кант (1724-1804) Қарапайым отбасының түлегі, әкесі теріден ер-тұрман, жүген, шідер жасайтын шаруа болған. Канттың гимназияға, кейін Кенигсберг университетіне түсіп, білім алуына Шульц деген пастор қол ұшын берген. Университетте Кант философия мен қатар жаратылыстану ғылымдарын (математиканы, физиканы, астрономияны, географияны және медицинаны) тиянақты оқып, меңгереді. Белгілі грузин, кеңес философы М.К. Мамардашвилидің жазғанындай, біз үшін Канттың ілімімен, еңбектерімен бірге оның өзі, оның өмірі - сабақ аларлық. Бір қызық жәйт - Канттың өмірінде, дейді Мамардашвили, назар аударарлық ешқандай оқиғалар болмаған деуге болады. Өмір бойы бір қалада – Кенигсбергте тұрған. Шығыс Пруссия жерінен ешқайда шықпаған. Басқа жерлерден оны көруге, онымен сөйлесуге атакты адамдар оған келіп тұрған (Фихте, Карамзин т.б.), ал өзі ешқайда, ешкімге бармаған. Сөйткен адам, оқымысты кейін университетте өне бойы географиядан сабақ беріп, «Физикалық география» деген үш томдық еңбек жазған. Еш жерде болмаған адам қалайша мұхиттар, теңіздер, құрлықтар, таулар, жан - жануарлар жөнінде, әр түрлі халықтар, елдер, олардың салт-дәстүрлері, әдет - ғұрыптары, мәдениеті жөнінде мамандар күмән келтірмейтіндей мағлұматтар береді?! Ғажап емес пе? Канттың не нәрсені болса да көзімен көргендей, сол жерге, сол елге, өзі арнай барғандай көз алдына келтіре алатын, сол жерді, сол елді, сол нәрсені сонда тұрған адамдардай суреттей алатын ойлау қабілеті болған. Кант ойлау, қиял қабілеті жөнінде кеп жазды, терең пікірлер айтты. Тектен тек емес екен. Канттың априорлық (латынша *argiogi-* бұрынғыдан) ұғымдар, априорлық түсінік жөніндегі ілімі бар: адам санасында тәжірибеден тыс пайда болатын түсінік. Кант өмір бойы үйленбеген, бала - шағасы болмаған. Бірақ бала оқыту, тәрбиелеу жөнінде аса құнды пікірлерге толы «Педагогика» деген еңбек жазған. Кант жасынан шалағай, әлсіз, әлжуаз болып, бала кезінде көп ауырған. Тума - туыскандары, көршілері «бұл бала көп тұрмайтын шығар» деген ойда болған. Жоқ, Кант творчестволық табысқа толы ұзақ ғұмыр кешкен; ержеткен соң еш те бір ауырмаған. Бұл күйге ол өзінің табандылығымен, еңбекқорлығымен, езін-өзі шынықтырып, жетілдіруімен, қатаң тәртіппен (режиммен) жеткен. Ұзақ жылдар бойы бір мезгілде жатып, бір мезгілде тұрып, бір мезгілде серуенге шығуды әдетке айналдырған. Қала тұрғындары Канттың асқан ұқыптылығын, дәлдігін ескеріп, ол серуенге шыққанда, айталық, кешкі сағат 5-те, сағаттарын түзей бастайтын болған. Кант жөнінде біз: «ол өзін өзі жасады» деп айта аламыз. Канттың өмірбаянын зерттеушілер оның асқан еңбекқорлығын атап көрсетеді. Күн сайын (Кант демалыс, мереке күндерін білмеген) 10-12 сағат студенттерге дәріс оқу және ғылыммен айналысу Кант үшін үйреншікті әдет болған. Демалғанда шаршатқан бір пәнді (ғылымды), мысалы, математиканы қоя тұрып, басқа пәнмен (логикамен), философиямен, физикамен т.т. мен айналысады екен. Кант - жан-жақты ғұлама. Ол университетте жыл сайын 5-6 пәннен сабақ беріп, әртүрлі ғылым салаларынан

күрделі еңбектер жазған. Өзінің ерен еңбекқорлығының, дарындылығының арқасында қарапайым отбасында дүниеге келген Кант әлем таныған философ, ғалым, ұстаз болды, үш академияның толық мүшесі болды. Әдебиетте Кант шығармашылығын екі кезеңге бөліп қарастыру дәстүрге айналды: 1770 жылдарға - сыни кезеңге дейінгі (докритический) және одан кейінгі сыни кезең (критический период). Алғашқы кезеңде Кант өз еңбектерінде жаратылыстанушы – ғалым ретінде танылады және объективтік дүние жөнінде материалистік тұжырымдар жасайды. Оның әйгілі бағдарламалық пікірі мынадай: «маған материяны беріндер, мен одан дүниені қалай құру керек екендігін көрсетейін». Бізді қоршаған дүние, Канттың пікірінше, адамға тәуелсіз өз алдына объективтік реалдылық ретінде өмір сүреді. Бұл, - әрине, материалистік түсінік. Кант өзінің аспан әлемінің механикалық заңдарға сай табиғи жолмен пайда болуы жөніндегі ғылыми тұжырымын «Аспанның жалпы табиғи тарихы және теориясы» (1755) деген еңбегінде жария қылады. Аспандағы планеталар бір кезде табиғи жолмен заңды түрде пайда болған, бір кезде олар жоқ болуы мүмкін; Күн де мәңгі жанып тұрмайды, түбі сөнеді; табиғат құбылыстарына тарихи тұрғыдан қарау керек деген диалектикалық тұжырым жасайды. 1754 жылы Кант бір еңбегінде «Жер физикалық тұрғыдан қартаю ма?» - деген мәселе көтереді. Кант жаратылыстану саласындағы еңбектерімен, дейді Энгельс, метафизикалық көзқарасқа тұңғыш соққы берді. Ағылшын философы А.Н. Уайтхед Кант жөнінде: егерде Кант барлық күш-жігерін философияға жұмсамағанда, ол аты әлемге жайылған ұлы физик болар еді - деп жазды. (Қара: Уайтхед А. Избранные работы по философии. М.:Прогресс, 1990, с. 199) Кант бірақ ғылымда жаратылыстану саласымен шектеліп қалмады. Оны қызықтырған тағы бір ғылым саласы философия болды. Философтың өзінің айтқаны бар: «өмір бойы мені екі нәрсе таңдандырумен келеді: төбемдегі жұлдызды аспан мен бойымдағы моральдық заң» (Кант И. Соч. в 6-т. М., «Мысль» 1965 ч. 1. с.499) 1770 жылдан бастап Канттың шығармашылық өмірінің екінші -«сыни» кезеңі басталады. Кант философиясын әдебиетте сыни философия деп атайды. Әңгіме неміс ойшылының өзіне дейінгі болмаса өз заманындағы философтарды, философиялық көзқарасты сынауы жөнінде емес: Кант теориялық және практикалық зердені, таным теориясын, адам санасында орын алып келе жатқан түсініктерді, бәрін де танып білуге болады деген оптимистік көзқарасты талдап, сын елегінен өткізеді. Осы екінші кезеңде Кант өзінің философиялық жүйесін құраған атақты сыни кітаптарын жазады: «Таза зердеге сын» (1781), «Практикалық зердеге сын» (1788) және «Пікір қабілеттеріне сын» (1790). Кант ғылымда ғана емес, философия саласында да іргелі жаңалықтар ашты, өзі айтқандай, «коперниктік төңкеріс» жасады. Бұлай деп мәлімдеуге оның толық құқы болды. Канттың философиядағы таным мәселесі Кант таным мәселелерін жаңаша қойды және жаңаша шешті. Ең алдымен ол таным процесінің аумағын, шекарасын анықтады: бұл-субъект пен объектің ара - қатынасы, өзара әрекеті. Субъект және объект жөнінде Кантқа дейінгі таным теориясында әңгіме болмады: таным процесінде қайдағы бір абстракты адам қайдағы бір абстракты дүниені қалай болса солай тануға тырысады. Кантқа дейін тіпті философияда субъект жоғалып кетті. Субъекті философияға енгізген Кант және оның ізбасары И.Г. Фихте болды. Адам мен сыртқы дүниенің қарым-қатынасында бұрынғы түсінік бойынша, белсенді рөлді сыртқы дүниедегі құбылыстар атқарады деп есептелді. Адам санасы, адам («субъект») сыртқы дүниенің әсерін қабылдаушы ғана. Сыртқы дүниенің (Кант ілімінде «объектің») әсерімен адам ол жөнінде мағлұматтар ала алады. Объектпен қарым-қатынас жасап, объект субъектіге әсер еткенше адам санасында ешқандай мәлімет жоқ («таза тақта»). Кант осы түсінікті қатал сынады. Оның ойынша. объект субъектіге тәуелді: объекті анықтайтын, объект ретінде қарастыратын субъект. Субъект болмаса объект жоқ. Таным процесі,- деп атап көрсетеді неміс философы, жай пайымдау, бейнелеу емес, белсенді әрекет. Сананың, ойлаудың, танымның, субъектің белсенділігі, жасампаздығы жөніндегі идея, сөйтіп, Канттан бастау алады. Адам кез келген объектіні тани бермейді, өзіне қажет, өзін қызықтырған объектіні ғана таниды. Кант философияда алғаш рет практика жөнінде мәселе қойып, практиканы адамның іс - әрекетімен байланыстырып, танымның негізі практика болып табылатынын болжап білді. Таным процесін жай бейнелеу деп тану жеткіліксіз екендігін ескерткенде Кант мына жәйтты естерімізге салып отыр: таным процесінде субъект объектіні сырттан жай бақылап қоймайды, оның ішкі құрылымын, байланыстарын ашады, объектіні өзгертеді. Кант «таным субъекті» және «таным объекті» деген ұғымдарды жаңаша қарастырды. Таным субъекті - өзімен өзі өмір сүретін, дара адам, аралдағы Робинзон емес; Ол - басқа адамдармен әр алуан қарым-қатынаста болатын, әлеуметтік ортада тәрбиеленіп жетілген қоғам өкілі; таным субъекті — бүкіл қоғам. Субъект бүкіл адамзат игілігіне — мәдениетіне, ғылымына, біліміне, техникасына арқа сүйеді. Таным процесінде, ғылымда, философияда қоғам алға тартқан мәселелер қойылып, шешімін табады. Таным объекті де Кант жаңаша түсінеді: бұл - бүкіл объективтік реалдылық емес, онымен субъект қарым-қатынас жасай алмайды. Объективтік дүние - шексіз. Таным объекті сол шексіз дүниенің бір жағы, бөлшегі (фрагменті) ғана. Сондықтан философиядағы дәстүрлі мәселе: «дүние таныла ма?» деген мәселе - абстракты қойылған мәселе. Ол жөніндегі әдеттегі түсінікте: «дүние танылады» деген тұжырым - абстракты. Дәұрысында - «дүние таныла ма?» - деген сұраққа: - «Жок, танылмайды» - деп жауап беру орынды. Әрине, Кант-ғалым дүниенің танылатынына күмән келтірмейді, бірақ дүние шексіз болғандықтан, ол ешқашан да бұрала танылмайды. Канттың кезінде де, одан кейінде де Кантты «агностик» деп айыптау Канттың ұстанымын түсінбеуден туған. Кант таным процесіне нақты, тарихи тұрғыдан қарауды талап етеді. Формальды тұрғыдан «дүние танылмайды» деген пікір агностицизмді білдіреді. Бірақ Канттың пікірі таным процесінің күрделілігін, дүниенің шексіздігін, ал субъект пен объектің тарихи, нақты құбылыстар екендігін түсінуден туған. Кант объективтік реалдылық ретіндегі шексіз дүние мен белгілі бір кезеңде таным объектіне айналған нақты дүниені (құбылыстарды) ажыратады. Алғашқысын

«өзіндік зат» деп атайды; ол жөнінде біздің санамызда нақты түсінік жоқ, біз онымен қарым-қатынасқа енген жоқпыз. Сондықтан ол дүние танылмайды. Ал объект - бұл «біздік зат», бізді қызықтырған, біз танығымыз келетін дүние. Объект, сөз жоқ, ерте ме, кеш пе танылады. «Өзіндік зат» та, дейді Ленин, бүгін танылмағанмен кейін бара-бара танылады, «біздік затқа» айналады. Болашақта қойылатын осындай сұрақтарға жауап ретінде Кант мынаны ескертеді: таным объектері үнемі өзгеріп, күрделеніп отырады, жаңа объектер пайда болады, бірақ қай кезде де әлі таным объектіне айналмаған, сондықтан танылмаған «өзіндік заттар» болады. Кант философияда тұңғыш рет таным ерекшелігі жөніндегі мәселені қойды. Нақты таным процесіне кіріспестен бұрын, дейді Кант, «таным дегеніміз не?», «таным қалай жүзеге асады?», «танитын кім және танылатын не?», «танымның шегі бар ма?» деген сияқты мәселелерді шешіп алу керек. Таным процесімен барлық ғылымдар айналысады, бірақ жаңағыдай мәселелерді шешу тек философияның ғана қолынан келеді. Өйткені, философияны таным нәтижесі ғана қызықтырмайды, сол нәтижеге, яғни объекті жөніндегі ақиқат білімге апаратын жол да қызықтырады. Философияның гносеологиялық тұжырымдары басқа ғылымдар үшін методологиялық нұсқау болып табылады. Сонымен, философия, Канттың ойынша, нақты таным процесінен тыс, оған дейін таным жайын, мүмкіндігін анықтап алуы керек. Ұстазының бұл идеясын кейін Гегель келеке қылады: «Кант бұл арада суға түспей тұрып, суда жүзуді үйренбек болған схоластика ұқсап кеткен» - дейді. Гегель сөзінің де жаны бар: суда жүзуді үйрену үшін суға түсу керек, әлденеше рет батып шығу керек. Сол сияқты танымның мәні, мүмкіндігі таным процесінде ғана анықталады. Оған дейін оны қалай білесің? Сонымен бірге Канттың ойында да терең мағына жатыр: танымның өзіндік ерекшеліктері бар, таным жайын объект арқылы да, субъект арқылы да тиянақты біліп алу мүмкін емес. Адамға салсаң, ол бәрін де танып білгісі келеді, ал бұл мүмкін емес. Кантқа дейінгі материалистер танымды сыртқы дүниедегі заттардың айнадағыдай бейнесі деп танып, таным жайын сыртқы дүние арқылы түсіндірмек болды. Мұндай әрекеттен бірақ ештеңе шықпады. Субъективтік идеалистер, керісінше, таным процесін субъектінің іс-әрекеті деп, ал субъекті «Менге», ойлауға, санаға теңеп, таным мәнін субъект арқылы түсіндіруге тырысты. Бұдан да нәтиже шықпады. Таным күрделі құбылыс болып шықты. Кант ілімінде осы кезге дейін мәнін жоймаған құнды идеялар жетерлік. Мына бір идеяға назар аударып көрейік: адам кімге, неге болса да құрал болмауы керек; керісінше, өзіне де, басқаға да, қоғамға да мақсат болғандай дәрежеге жетуі керек (Қара: Кант И. Соч. в 6 т. Т.4,4.1, с. 209-270) Нағыз гуманистік, адами идея! Өкінішке орай, бұл идея әлі де еш елде, еш жерде жүзеге аса қойған жоқ. Барлық жерде адам өзін де, басқаларды да құрал ретінде пайдаланып келеді және басқаға да, қоғамға да өзін құрал етіп пайдалануға мүмкіндік беріп келеді. Бұрынғы кеңес кеністігінде соңғы кезге дейін Кантты дұрыс түсініп, орынды бағалау деген болған жоқ. Кеңес философтары, маркстік-лениндік философияның өкілдері Канттың алдында үлкен қарыздар. Ол жөнінде сөз бола қалса, еститініміз бір сарын еді: Кант - агностик, Кант - субъективтік идеалист, Кант - дуалист т.т.; Кант танымның өрісін тарылтып жіберді; тұтас дүниені танылатын затқа және танылмайтын затқа бөліп тастады; мән мен құбылыстың арасына өтпестей шек қойды; Кант білімнің, ұғымның субъект пен объектінің әр алуан қарым-қатынасынан, тәжірибеден туғанын көре тұра, априоризмге бой ұрды, яғни, тәжірибеден тыс, тәжірибеден бұрын пайда болатын білім бар деген пікірге келді; материализм мен идеализмнің арасында ауытқып, дәйексіздік танытқанмен, Кант негізінде субъективтік идеализмді жақтады деген сияқты алып-қашпа пікірлер келтірілетін еді. Кант ілімінде дүниенің, өмірдің қайшылықты сипаты терең ашылған. Осының салдарынан таным да қайшылыққа, антиномияларға кездесіп отырады. Мысалы, дүние шекті ме, әлде шексіз бе? Бұл сұраққа бір мағынада - шекті не шексіз деп - жауап бере алмайсың; шекті де, шексіз де деп жауап беруге тура келеді. Адам қашан да дүниенің шегіне жете алмайды. Сонымен қатар дүние шегі бар, шекарасы бар заттардан тұрады. Басқаша айтқанда, дүниенің шексіздігі шекті заттардың болуымен байланысты. Бірінсіз бірі болмайды, қарама-қарсылықтар (шектілік және шексіздік) бірін бірі керек етіп тұрады. Қорытынды Өмірінің соңғы кезінде Кант кейінгі адамзатқа аманат етіп, «Мәңгі бейбіт өмірге» деген кішігірім трактат жазып қалдырды. Оны оқи отырып, тап осы кезде - ХХІ - ғасырдың басында жазылған ба деп қаласың. Дүниедегі ең қымбат қазына Кант үшін - адам өмірі. Адам өмірін сақтау үшін халықтар арасында бейбітшілік орнау керек. Өздерінің әлеуметтік құрылымының, нәсілінің, дінінің, тілінің, мәдениетінің айырмашылығына қарамастан халықтар өзара келісіп, тату – тәтті өмір сүруі керек. Саясаттағы ең басты мәселе - жер бетіндегі өмірді сақтау. Осы мақсатта Кант дүниежүзі халықтары әр халықтың, ұлттың, әр адамның құқықтарын мойындайтын халықаралық келісімді қабылдауы керек деген идеяны ұсынды. (Қара: Кант Соч. Т.6., М., 1966, с. 260-289) Ешкімнің де ар-ұжданы, сенімі, еркіндігі, қалауы аяққа басылмауы керек. Көптеген философтар сияқты Кант - утопист. ХVІІІ- ғасыр түгіл, ХХ-ғасырда да оның бұл идеясы жүзеге аса қойған жоқ. Бірақ осыған қарап, оның ойы құр сандырақ деуге бола ма? Біз Кант іліміндегі өміршен, жанашыл идеяларды, пікірлерді, шешімдерді түгел қамтып шықтық деп айта алмаймыз. Біз солардың кейбір үлгілеріне ғана тоқталып өттік. Бірақ осының өзі философия жайынан хабардар адамдарға ой салар деген үміттеміз. ХХ- ғасырдың басында Батыста философтар арасында «Кейін, Кантқа қарай!» деген қозғалыс өріс алды. «Жаңакантшылдық» деген беделді ағым пайда болды. Олардың түсінігінде Кант ілімі ескірген жоқ, керісінше, ХХ-ғасыр Кант сияқты ойшылдарды керек етіп жатыр. Кантқа қайта оралу ХХІ - ғасырдың басында да орынды. Өйткені Кант-болашақтың ғұламасы. Кант жөнінде көрнекті неміс филологы және философы З.Гумбольдтің мына сөзімен аяқтағымыз келеді: «Канттың даңқы жөнінде әңгіме болғанда үш нәрсе күмән туғызбайды... Ол қиратқан нәрсе қайтадан қалпына келмейді: ол құрған нәрсе ешқашанда қирамайды; ең бастысы, - дейді Гумбольдт, - оның философияда жасаған төңкерісіне ойлау тарихында ешнәрсе тең келмейді». Қолданылған әдебиеттер:

Философия тарихына шолу автор: Т. Х. Рысқалиев Қысқаша философия тарихы автор: Ә. Нысанбаев, Т. Әбжанов Тарихи философиялық таным автор: А. Қасабеков Философия тарихы Ж. Алтай, А. Қасабеков, К. Мұхамбетәлі Иммануил Кант ЖОСПАР: Кіріспе Қысқаша Иммануил Кант өміріне шолу Канттың философиядағы таным мәселесі Қорытынды Қолданылған әдебиеттер КІРІСПЕ Классикалық неміс философиясы ойлау, таным, рух, табиғат, тарих проблемаларын терең зерттеді; жалпы даму заңдарын ашып, диалектиканы даму жөніндегі жан-жақты және дәйекті ілімге айналдырды; философиялық методтар мен категориялар жүйесін, таным, ойлау, рух жөніндегі ілімдерді құрды. Сөйтіп, Кант, Гегель және басқалары философияны ғылым, логика, методология, гносеология, диалектика ретінде дамытты. Ғылым дәрежесіне жеткен философияның мүмкіндіктерін ашып берді. Классикалық неміс философиясы жалпы алғанда – идеалистік философия және мұнда идеализмнің екі түрі де дамып жетілген. (V бъективтік идеализм ретінде Кант пен Фихтенің, ал объективтік идеализм ретінде Шеллинг пен Гегель ілімдерін қарастыруға болады. Сонымен, классикалық неміс философиясы - классикалық идеалистік философия. Классикалық неміс философиясының елеулі жетістігі диалектиканы теория, метод және философиялық көзқарас ретінде жан-жақты дамытқаны. Бұрын айтқанымыздай, диалектикасыз философия шынайы, өткір, сыншыл, пәрменді ғылым бола алмайды. Немістер диалектиканы теориялық тұрғыда негіздеп қоймай, таным процесінде шебер қолдана білді, жүзеге асырды. Диалектиканы дамыта отырып, Кант, Фихте, Гегель метафизикалық ойлау тәсілінің тайыздығын, сыңаржақтылығын ашып, бұл көзқарасқа қатты соққы берді. Неміс философтары философия мен ғылым үшін маңызы өте зор таным мен ойлаудың белсенділігі идеясын ұсынып, іс жүзінде оны негіздеп берді. Таным мәселесіне айтарлықтай өз әсерін тигізген ол классикалық неміс философиясының өкілі Иммануил Кант. Кант философияда таным теориясында шынында да өзі айтқандай «Коперниктік төңкеріс» жасады. Одан кейін философияда таным туралы көзқарыс мүлде өзгерді. Материалистер таным процесін сыртқы дүниенің заттардың адам санасындағы жай бинеленеді деп түсінді. Кант материалистік таным теориясын сынай отырып, танымның, ойлаудың, субъектінің белсенділігін баса көрсетеді. Иммануил Кант (1724-1804) Қарапайым отбасының түлегі, әкесі теріден ер-тұрман, жүген, шідер жасайтын шаруа болған. Канттың гимназияға, кейін Кенигсберг университетіне түсіп, білім алуына Шульц деген пастор қол ұшын берген. Университетте Кант философия мен қатар жаратылыстану ғылымдарын (математиканы, физиканы, астрономияны, географияны және медицинаны) тиянақты оқып, меңгереді. Белгілі грузин, кеңес философы М.К. Мамардашвилидің жазғанындай, біз үшін Канттың ілімімен, еңбектерімен бірге оның өзі, оның өмірі - сабақ аларлық. Бір қызық жәйт - Канттың өмірінде, дейді Мамардашвили, назар аударарлық ешқандай оқиғалар болмаған деуге болады. Өмір бойы бір қалада – Кенигсбергте тұрған. Шығыс Пруссия жерінен ешқайда шықпаған. Басқа жерлерден оны көруге, онымен сөйлесуге атақты адамдар оған келіп тұрған (Фихте, Карамзин т.б.), ал өзі ешқайда, ешкімге бармаған. Сөйткен адам, оқымысты кейін университетте өне бойы географиядан сабақ беріп, «Физикалық география» деген үш томдық еңбек жазған. Еш жерде болмаған адам қалайша мұхиттар, теңіздер, құрлықтар, таулар, жан - жануарлар жөнінде, әр түрлі халықтар, елдер, олардың салт-дәстүрлері, әдет - ғұрыптары, мәдениеті жөнінде мамандар күмән келтірмейтіндей мағлұматтар береді?! Ғажап емес пе? Канттың не нәрсені болса да көзімен көргендей, сол жерге, сол елге, өзі арнай барғандай көз алдына келтіре алатын, сол жерді, сол елді, сол нәрсені сонда тұрған адамдардай суреттей алатын ойлау қабілеті болған. Кант ойлау, қиял қабілеті жөнінде кеп жазды, терең пікірлер айтты. Тектен тек емес екен. Канттың априорлық (латынша *argiōgi*-бұрынғыдан) ұғымдар, априорлық түсінік жөніндегі ілімі бар: адам санасында тәжірибеден тыс пайда болатын түсінік. Кант өмір бойы үйленбеген, бала - шағасы болмаған. Бірақ бала оқыту, тәрбиелеу жөнінде аса құнды пікірлерге толы «Педагогика» деген еңбек жазған. Кант жасынан шалағай, әлсіз, әлжуаз болып, бала кезінде көп ауырған. Тума - туысқандары, көршілері «бұл бала көп тұрмайтын шығар» деген ойда болған. Жоқ, Кант творчестволық табысқа толы ұзақ ғұмыр кешкен; ержеткен соң еш те бір ауырмаған. Бұл күйге ол өзінің табандылығымен, еңбекқорлығымен, өзін-өзі шынықтырып, жетілдіруімен, қатаң тәртіппен (режиммен) жеткен. Ұзақ жылдар бойы бір мезгілде жатып, бір мезгілде тұрып, бір мезгілде серуенге шығуды әдетке айналдырған. Қала тұрғындары Канттың асқан ұқыптылығын, дәлдігін ескеріп, ол серуенге шыққанда, айталық, кешкі сағат 5-те, сағаттарын түзей бастайтын болған. Кант жөнінде біз: «ол өзін өзі жасады» деп айта аламыз. Канттың өмірбаянын зерттеушілер оның асқан еңбекқорлығын атап көрсетеді. Күн сайын (Кант демалыс, мереке күндерін білмеген) 10-12 сағат студенттерге дәріс оқу және ғылыммен айналысу Кант үшін үйреншікті әдет болған. Демалғанда шаршатқан бір пәнді (ғылымды), мысалы, математиканы қоя тұрып, басқа пәнмен (логикамен), философиямен, физикамен т.т. мен айналысады екен. Кант - жан-жақты ғұлама. Ол университетте жыл сайын 5-6 пәннен сабақ беріп, әртүрлі ғылым салаларынан күрделі еңбектер жазған. Өзінің ерен еңбекқорлығының, дарындылығының арқасында қарапайым отбасында дүниеге келген Кант әлем таныған философ, ғалым, ұстаз болды, үш академияның толық мүшесі болды. Әдебиетте Кант шығармашылығын екі кезеңге бөліп қарастыру дәстүрге айналды: 1770 жылдарға - сыни кезеңге дейінгі (докритический) және одан кейінгі сыни кезең (критический период). Алғашқы кезеңде Кант өз еңбектерінде жаратылыстанушы – ғалым ретінде танылады және объективтік дүние жөнінде материалистік тұжырымдар жасайды. Оның әйгілі бағдарламалық пікірі мынадай: «маған материяны беріндер, мен одан дүниені қалай құру керек екендігін көрсетейін». Бізді қоршаған дүние, Канттың пікірінше, адамға тәуелсіз өз алдына объективтік реалдылық ретінде өмір сүреді. Бұл, - әрине, материалистік түсінік. Кант өзінің аспан әлемінің механикалық заңдарға сай табиғи жолмен пайда болуы жөніндегі ғылыми тұжырымын «Аспанның жалпы табиғи тарихы және теориясы» (1755) деген еңбегінде жария

қылады. Аспандағы планеталар бір кезде табиғи жолмен заңды түрде пайда болған, бір кезде олар жоқ болуы мүмкін; Күн де мәңгі жанып тұрмайды, түбі сөнеді; табиғат құбылыстарына тарихи тұрғыдан қарау керек деген диалектикалық тұжырым жасайды. 1754 жылы Кант бір еңбегінде «Жер физикалық тұрғыдан картама ма?» - деген мәселе көтереді. Кант жаратылыстану саласындағы еңбектерімен, дейді Энгельс, метафизикалық көзқарасқа тұңғыш соққы берді. Ағылшын философы А.Н. Уайтхед Кант жөнінде: егерде Кант барлық күш-жігерін философияға жұмсамағанда, ол аты әлемге жайылған ұлы физик болар еді - деп жазды. (Қара: Уайтхед А. Избранные работы по философии. М.:Прогресс, 1990, с. 199) Кант бірақ ғылымда жаратылыстану саласымен шектеліп қалмады. Оны қызықтырған тағы бір ғылым саласы философия болды. Философтың өзінің айтқаны бар: «өмір бойы мені екі нәрсе тандандырумен келеді: төбемдегі жұлдызды аспан мен бойымдағы моральдық заң» (Кант И. Соч. в 6-т. М., «Мысль» 1965 ч. 1. с.499) 1770 жылдан бастап Канттың шығармашылық өмірінің екінші -«сыни» кезеңі басталады. Кант философиясын әдебиетте сыни философия деп атайды. Әңгіме неміс ойшылының өзіне дейінгі болмаса өз заманындағы философтарды, философиялық көзқарасты сынауы жөнінде емес: Кант теориялық және практикалық зердені, таным теориясын, адам санасында орын алып келе жатқан түсініктерді, бәрін де танып білуге болады деген оптимистік көзқарасты талдап, сын елегінен өткізеді. Осы екінші кезеңде Кант өзінің философиялық жүйесін құраған атақты сыни кітаптарын жазады: «Таза зердеге сын» (1781), «Практикалық зердеге сын» (1788) және «Пікір қабілеттеріне сын» (1790). Кант ғылымда ғана емес, философия саласында да іргелі жаңалықтар ашты, өзі айтқандай, «коперниктік төңкеріс» жасады. Бұлай деп мәлімдеуге оның толық құқы болды. Канттың философиядағы таным мәселесі Кант таным мәселелерін жаңаша қойды және жаңаша шешті. Ең алдымен ол таным процесінің аумағын, шекарасын анықтады: бұл-субъект пен объектің ара - қатынасы, өзара әрекеті. Субъект және объект жөнінде Кантқа дейінгі таным теориясында әңгіме болмады: таным процесінде қайдағы бір абстракты адам қайдағы бір абстракты дүниені қалай болса солай тануға тырысады. Кантқа дейін тіпті философияда субъект жоғалып кетті. Субъекті философияға енгізген Кант және оның ізбасары И.Г. Фихте болды. Адам мен сыртқы дүниенің қарым-қатынасында бұрынғы түсінік бойынша, белсенді рөлді сыртқы дүниедегі құбылыстар атқарады деп есептелді. Адам санасы, адам («субъект») сыртқы дүниенің әсерін қабылдаушы ғана. Сыртқы дүниенің (Кант ілімінде «объектің») әсерімен адам ол жөнінде мағлұматтар ала алады. Объектпен қарым-қатынас жасап, объект субъектіге әсер еткенше адам санасында ешқандай мәлімет жоқ («таза тақта»). Кант осы түсінікті қатал сынады. Оның ойынша, объект субъектіге тәуелді: объекті анықтайтын, объект ретінде қарастыратын субъект. Субъект болмаса объект жоқ. Таным процесі,- деп атап көрсетеді неміс философы, жай пайымдау, бейнелеу емес, белсенді әрекет. Сананың, ойлаудың, танымның, субъектің белсенділігі, жасампаздығы жөніндегі идея, сөйтіп, Канттаң бастау алады. Адам кез келген объектіні тани бермейді, өзіне қажет, өзін қызықтырған объектіні ғана таниды. Кант философияда алғаш рет практика жөнінде мәселе қойып, практиканы адамның іс - әрекетімен байланыстырып, танымның негізі практика болып табылатынын болжап білді. Таным процесін жай бейнелеу деп тану жеткіліксіз екендігін ескерткенде Кант мына жәйтты естерімізге салып отыр: таным процесінде субъект объектіні сырттан жай бақылап қоймайды, оның ішкі құрылымын, байланыстарын ашады, объектіні өзгертеді. Кант «таным субъекті» және «таным объекті» деген ұғымдарды жаңаша қарастырды. Таным субъекті - өзімен өзі өмір сүретін, дара адам, аралдағы Робинзон емес; Ол - басқа адамдармен әр алуан қарым-қатынаста болатын, әлеуметтік ортада тәрбиеленіп жетілген қоғам өкілі; таным субъекті — бүкіл қоғам. Субъект бүкіл адамзат игілігіне — мәдениетіне, ғылымына, біліміне, техникасына арқа сүйеді. Таным процесінде, ғылымда, философияда қоғам алға тартқан мәселелер қойылып, шешімін табады. Таным объекті де Кант жаңаша түсінеді: бұл - бүкіл объективтік реалдылық емес, онымен субъект қарым-қатынас жасай алмайды. Объективтік дүние - шексіз. Таным объекті сол шексіз дүниенің бір жағы, бөлшегі (фрагменті) ғана. Сондықтан философиядағы дәстүрлі мәселе: «дүние таныла ма?» деген мәселе - абстракты қойылған мәселе. Ол жөніндегі әдеттегі түсінікте: «дүние танылады» деген тұжырым - абстракты. Дәұрысында - «дүние таныла ма?» - деген сұраққа: - «Жоқ, танылмайды» - деп жауап беру орынды. Әрине, Кант-ғалым дүниенің танылатынына күмән келтірмейді, бірақ дүние шексіз болғандықтан, ол ешқашан да бұратала танылмайды. Канттың кезінде де, одан кейінде де Кантты «агностик» деп айыптау Канттың ұстанымын түсінбеуден туған. Кант таным процесіне нақты, тарихи тұрғыдан қарауды талап етеді. Формальды тұрғыдан «дүние танылмайды» деген пікір агностицизмді білдіреді. Бірақ Канттың пікірі таным процесінің күрделілігін, дүниенің шексіздігін, ал субъект пен объектің тарихи, нақты құбылыстар екендігін түсінуден туған. Кант объективтік реалдылық ретіндегі шексіз дүние мен белгілі бір кезеңде таным объектіне айналған нақты дүниені (құбылыстарды) ажыратады. Алғашқысын «өзіндік зат» деп атайды; ол жөнінде біздің санамызда нақты түсінік жоқ, біз онымен қарым-қатынасқа енген жоқпыз. Сондықтан ол дүние танылмайды. Ал объект - бұл «біздік зат», бізді қызықтырған, біз танығымыз келетін дүние. Объект, сөз жоқ, ерте ме, кеш пе танылады. «Өзіндік зат» та, дейді Ленин, бүгін танылмағанмен кейін бара-бара танылады, «біздік затқа» айналады. Болашақта қойылатын осындай сұрақтарға жауап ретінде Кант мынаны ескертеді: таным объектері үнемі өзгеріп, күрделеніп отырады, жаңа объектер пайда болады, бірақ қай кезде де әлі таным объектіне айналмаған, сондықтан танылмаған «өзіндік заттар» болады. Кант философияда тұңғыш рет таным ерекшелігі жөніндегі мәселені қойды. Нақты таным процесіне кіріспестен бұрын, дейді Кант, «таным дегеніміз не?», «таным қалай жүзеге асады?», «танитын кім және танылатын не?», «танымның шегі бар ма?» деген сияқты мәселелерді шешіп алу керек. Таным процесімен барлық ғылымдар айналысады, бірақ жаңағыдай мәселелерді шешу тек философияның ғана

қолынан келеді. Өйткені, философияны таным нәтижесі ғана қызықтырмайды, сол нәтижеге, яғни объект жөніндегі ақиқат білімге апаратын жол да қызықтырады. Философияның гносеологиялық тұжырымдары басқа ғылымдар үшін методологиялық нұсқау болып табылады. Сонымен, философия, Канттың ойынша, нақты таным процесінен тыс, оған дейін таным жайын, мүмкіндігін анықтап алуы керек. Ұстазының бұл идеясын кейін Гегель келеке қылады: «Кант бұл арада суға түспей тұрып, суда жүзуді үйренбек болған схоластка ұқсап кеткен» - дейді. Гегель сөзінің де жаны бар: суда жүзуді үйрену үшін суға түсу керек, әлденеше рет батып шығу керек. Сол сияқты танымның мәні, мүмкіндігі таным процесінде ғана анықталады. Оған дейін оны қалай білесің? Сонымен бірге Канттың ойында да терең мағына жатыр: танымның өзіндік ерекшеліктері бар, таным жайын объект арқылы да, субъект арқылы да тиянақты біліп алу мүмкін емес. Адамға салсаң, ол бәрін де танып білгісі келеді, ал бұл мүмкін емес. Кантқа дейінгі материалистер танымды сыртқы дүниедегі заттардың айнадағыдай бейнесі деп танып, таным жайын сыртқы дүние арқылы түсіндірмек болды. Мұндай әрекеттен бірақ ештеңе шықпады. Субъективтік идеалистер, керісінше, таным процесін субъектінің іс-әрекеті деп, ал субъекті «Менге», ойлауға, санаға теңеп, таным мәнін субъект арқылы түсіндіруге тырысты. Бұдан да нәтиже шықпады. Таным күрделі құбылыс болып шықты. Кант ілімінде осы кезге дейін мәнін жоймаған құнды идеялар жетерлік. Мына бір идеяға назар аударып көрейік: адам кімге, неге болса да құрал болмауы керек; керісінше, өзіне де, басқаға да, қоғамға да мақсат болғандай дәрежеге жетуі керек (Қара: Кант И. Соч. в 6 т. Т.4.4.1, с. 209-270) Нағыз гуманистік, адами идея! Өкінішке орай, бұл идея әлі де еш елде, еш жерде жүзеге аса қойған жоқ. Барлық жерде адам өзін де, басқаларды да құрал ретінде пайдаланып келеді және басқаға да, қоғамға да өзін құрал етіп пайдалануға мүмкіндік беріп келеді. Бұрынғы кеңес кеністігінде соңғы кезге дейін Кантты дұрыс түсініп, орынды бағалау деген болған жоқ. Кеңес философтары, маркстік-лениндік философияның өкілдері Канттың алдында үлкен қарыздар. Ол жөнінде сөз бола қалса, еститініміз бір сарын еді: Кант - агностик, Кант - субъективтік идеалист, Кант - дуалист т.т.; Кант танымның өрісін тарылтып жіберді; тұтас дүниені танылатын затқа және танылмайтын затқа бөліп тастады; мән мен құбылыстың арасына өтпестей шек қойды; Кант білімнің, ұғымның субъект пен объектінің әр алуан қарым-қатынасынан, тәжірибеден туғанын көре тұра, априоризмге бой ұрды, яғни, тәжірибеден тыс, тәжірибеден бұрын пайда болатын білім бар деген пікірге келді; материализм мен идеализмнің арасында ауытқып, дәйексіздік танытқанмен, Кант негізінде субъективтік идеализмді жақтайды деген сияқты алып-қашпа пікірлер келтірілетін еді. Кант ілімінде дүниенің, өмірдің қайшылықты сипаты терең ашылған. Осының салдарынан таным да қайшылыққа, антиномияларға кездесіп отырады. Мысалы, дүние шекті ме, әлде шексіз бе? Бұл сұраққа бір мағынада - шекті не шексіз деп - жауап бере алмайсың; шекті де, шексіз де деп жауап беруге тура келеді. Адам қашан да дүниенің шегіне жете алмайды. Сонымен қатар дүние шегі бар, шекарасы бар заттардан тұрады. Басқаша айтқанда, дүниенің шексіздігі шекті заттардың болуымен байланысты. Бірінсіз бірі болмайды, қарама-қарсылықтар (шектілік және шексіздік) бірін бірі керек етіп тұрады. Қорытынды Өмірінің соңғы кезінде Кант кейінгі адамзатқа аманат етіп, «Мәңгі бейбіт өмірге» деген кішігірім трактат жазып қалдырды. Оны оқи отырып, тап осы кезде - ХХІ - ғасырдың басында жазылған ба деп қаласың. Дүниедегі ең қымбат қазына Кант үшін - адам өмірі. Адам өмірін сақтау үшін халықтар арасында бейбітшілік орнау керек. Өздерінің әлеуметтік құрылымының, нәсілінің, дінінің, тілінің, мәдениетінің айырмашылығына қарамастан халықтар өзара келісіп, тату – тәтті өмір сүруі керек. Саясаттағы ең басты мәселе - жер бетіндегі өмірді сақтау. Осы мақсатта Кант дүниежүзі халықтары әр халықтың, ұлттың, әр адамның құқықтарын мойындайтын халықаралық келісімді қабылдауы керек деген идеяны ұсынды. (Қара: Кант Соч. Т.6., М., 1966, с. 260-289) Ешкімнің де ар-ұжданы, сенімі, еркіндігі, қалауы аяққа басылмауы керек. Көптеген философтар сияқты Кант - утопист. ХVІІІ- ғасыр түгіл, ХХ-ғасырда да оның бұл идеясы жүзеге аса қойған жоқ. Бірақ осыған қарап, оның ойы құр сандырақ деуге бола ма? Біз Кант іліміндегі өміршен, жаңашыл идеяларды, пікірлерді, шешімдерді түгел қамтып шықтық деп айта алмаймыз. Біз солардың кейбір үлгілеріне ғана тоқталып өттік. Бірақ осының өзі философия жайынан хабардар адамдарға ой салар деген үміттеміз. ХХ- ғасырдың басында Батыста философтар арасында «Кейін, Кантқа қарай!» деген қозғалыс өріс алды. «Жаңакантшылдық» деген беделді ағым пайда болды. Олардың түсінігінде Кант ілімі ескірген жоқ, керісінше, ХХ-ғасыр Кант сияқты ойшылдарды керек етіп жатыр. Кантқа қайта оралу ХХІ - ғасырдың басында да орынды. Өйткені Кант-болашақтың ғұламасы. Кант жөнінде көрнекті неміс филологы және философы З.Гумбольдтің мына сөзімен аяқтағымыз келеді: «Канттың даңқы жөнінде әңгіме болғанда үш нәрсе күмән туғызбайды... Ол қиратқан нәрсе қайтадан қалпына келмейді: ол құрған нәрсе ешқашанда қирамайды; ең бастысы, - дейді Гумбольдт, - оның философияда жасаған төңкерісіне ойлау тарихында ешнәрсе тең келмейді». Қолданылған әдебиеттер: Философия тарихына шолу автор: Т. Х. Рысқалиев Қысқаша философия тарихы автор: Ө. Нысанбаев, Т. Әбжанов Тарихи философиялық таным автор: А. Қасабеков Философия тарихы Ж. Алтай, А. Қасабеков, К. Мұхамбетәлі Негізгі әдебиеттер: 1. Әлеуметтік философия. Хрестоматия. – А., 1996. 2. Алтаев Ж., Ғабитов Т., Қасабеков А. Философия және мәдениеттану. – А., 1998. 3. Федотов Н.Н. Неклассические мәдени модернизации и альтернативы модернизационной теории. –

Фихте Иоганн Готлиб (1762-1814 жж.) философиялық ілімдер ғылымдар теориясы (ғылымдар туралы ғылым) ретінде қандай да болмасын білімнің негізін көрсетулері керек деген пікірді өз ілімінің басты қағидасы етіп алған ойшыл. Негізгі еңбектері: “Ғылым туралы ілім” (1794 ж.), “Адамның міндеті” (1800 ж.) т.б.

Фихте «өзіндік затты» танып-білуге болмайды деген пікірді мойындамайды және оны сынға алады. Оның пікірінше, алғашқы бастама барлығын қамтитын, анықтаушы нақтылық – абсолюттік “мен”. “Мен” өзінің дамып отыратын іс-әрекетіні” арқасында өзінің алғашқы бастама кезеңіндегі (сана – субъект) ақыл-ойдың нақтылығына қарама-қарсы жағдай “басқа менге” (табиғат – объект), одан кейін өз дамуының үшінші сатысы – екеуінің өзара қарым-қатынасына айналады. Бұл жердегі “мен” – рух, жігер, әдептілі, сенім ұғымдары, “басқа мен” – табиғат және материя ұғымдары болса, олардың өзара қатынастары синтез – бұрмалаушылыққа қарсы күресіп жатқан адамның жігерін көрсететін ұғым. “басқа мен” (табиғат, объект) нақты өмір сүріп қана қоймай, “менге” әсер етіп, кейбір жағдайларда оның іс-әрекетін де айқындайды. “басқа меннің” (табиғаттың, объектінің) әсерімен болған іс-әрекетті біз танып-біле алмаймыз, бірақ бұл “әсердің тікелей сезінеміз. Сөйтіп, теориялық іс-әрекеттің негізінде бисаналық іс-әрекеттің жатқандығын көреміз. Ал “меннің” іс-әрекеті деп Фихте субъектінің “әдептілік мінез-құлқын” айтады. Демек, адамның іс-әрекетінің мақсаты – әдептілік заңдары мен парызыңды орындау. Бұл мақсатты жүзеге асыруда қоршаған ортамен тығыз байланысты адамның тән табиғатынан туындайтын оның табиғи қабілеттері қарсы болады. “менге” қарсы тұрып, оны іс-әрекетке итермелейтін “басқа мен” дегеніміз, айналып келгенде осы.

Фихтенің “басқа мені”, табиғаты, объектісі Канттың “өзіндік заты” сияқты санадан тыс өмір сүрмейді, ол – сананың ерекше қызметінің қажетті туындысы. Бұл қызметтің ерекшелігі: санада осы қызмет жүріп жатқанда, адамда ол туралы саналы ойлау қабілеті болмайды. Сондықтан да қарапайым күнделікті сана ол туралы ештеңе білмейді.

Сол себепті сананың осы ерекше қызметін қарапайым сана біздің түйсігіміздің мазмұны, бізге табиғаттан берліген деп ойлайды. Қарапайым сананың бұл қателігін тек философиялық ойлау ғана түзете алады. Шын мәнінде, түйсігіміздегі мағлұматтар “меннің” (сананың) іс-әрекетінен туындаған “елестету” ғана. Демек, “меннің” бұл іс-әрекеті бірінші де, “басқа – мен” мен “басқа – меннің” ажыраспас бірлігін байқап “көруге” болады. Бұл қабілетті фихте “интеллектуалды интуиция” деп атайды.

Фихтенің пікірінше, әрекетшіл “мен” әр уақытта да өзіні” қарама-қарсысының әсерімен қозғалысқа және іс-әрекетке түседі. “меннің себепсіз іс-әрекеті – оның қызметі мен алдындағы мақсатының” өзара қарама-қайшылықтарын қайта-қайта қалпына келтіру процесі. Басқаша айтқанда, бір кедергіден өтіп. Оны жойған кезде, екіншісі пайда болады, сөйтіп шексіз кете береді. Өзінің осы тәсілін фихте – “антитетикалық” тәсіл деп атаған. Бұл тәсілдің ерекшелігі антитезис тезистен шығарылмайды (диалектикалық тәсілдегідей), керісінше, антитезис қарама-қарсылық ретінде тезиспен қатар қойылып, содан кейін барып олар бірігеді. “антитетикалық” тәсілді қолдану арқылы Фихте теория негізінен (түйсік, бақылау, қиялдау, елестету, ойлау тағы басқаша қарастыру негізінде) практикалық ақыл-ойдың негізгі мазмұнына, қабілетіне қарай ой түзейді. Осының арқасында субъект рет-ретімен теориялық іс-әрекеттің ең төменгі сатысынан жоғарғы сатысына дейін көтеріледі де, бұл деңгейде ол – ойлау объектісін өзінің ақыл-ойының белсенділігінің нәтижесі екенін түсініп-біледі. Сөйтіп, “ғылым туралы ілім” тәсілі адамзат ақыл-ойының даму жолымен сәйкес келгендіктен, айналып келгенде, өзінше байланысқан адамзат рухының тарихы болып шығады.

Фихтенің “практикалық философиясының” (этика, құқық және мемлекет туралы ілім т.б.) негізгі ұғымы – “бостандық” ұғымы. Ол бостандық ұғымын “қажеттілік” ұғымына қарсы қою арқылы түсіндіруге тырысады. Спиноза сияқты Фихте де адам жігері оның қандай да болмасын рухани іс-әрекеті сеептілікке бағынады деп есептеген. Бірақ осындай жалпыға бірдей қажеттілік бостандықтың болу мүмкіндігін жоққа шығармайды. Ал, бостандық дегеніміз қажеттілікті жою емес, керісінше, жеке адамдардың, адамзаттың заңдар мен мақсаттарға өз еркімен бағынуы. Басқаша айтқанда, бостандық дегеніміз қажеттілікті танып-білуге негізделген іс-әрекет. Өнегелілік және құқықтық мәселелерге тоқтала келе, Фихте этиканы – адамның ішкі дүниесіне бағытталған бостандық деп, ал құқықты – адамдар арасындағы сыртқы қатынастарды реттейтін әлеуметтік құбылыс деп санайды. Демек, құқық әділеттілік заңдарына емес, адамдар арасындағы өзара қатынастарға сүйенеді. Ал өзара қатынастардың, келісімдердің негізі болып, қоғамда үстемдік етіп тұрған заңдарға әркімнің бағынуы саналады.

Фихте мемлекеттік билікті бөлу идеясын қолдамайды. Жалпы адамзат меншік иелері және меншігі жоқтар болып екіге бөлінеді. Мемлекет дегеніміз – меншік иелерінің ұйымы. Демек мемлекет азаматтардан басқалардың құқығын мойындауды талап ету үшін, өзінің олардың әрқайсысына меншік иесі болуға болатындай ұйымдастыру қабілеті болуы керек. Кейінгі еңбектерінде Фихте мемлекет пен құқықты адамзаттың әдепті өмір сүруінің бастапқы, бірақ қажетті даму сатысы деп, ал қоғамда әдептілік заңдары толық жеңгенде құқық пен мемлекеттің керегі болмайы деген пікір айтады. Фихтенің осы пікірлері өзінен кейінгі ойшылдарға үлкен әсер етті.

Шеллинг Фридрих Вильгельм (1775 - 1854 жж.) Канттың, Спинозаның, Фихтенің ілімдерінің кейбір идеяларын дамыта отырып, өзінің табиғи күштер иерархиясының спекулятивтік натурфилософиясы деп аталатын ілімін қалыптастырды. Негізгі еңбектері: “Трансцендентальдық идеализмнің жүйесі”, “Адам бостандығының мәні туралы” т.б.

Шеллингтің пікірінше, материя дегеніміз рухани зат. Бірақ, санасы жоқ табиғат адам санасының пайда болуынан бұрын өмір сүрген. Санасы жоқ табиғаттан саналы адамға айналу процесі көптеген бірінен-бірі жоғары даму сатыларынан өтеді. Табиғаттың даму себептерін оның өзіндегі, шындығында да өмір сүретін, қарама-қайшылықтарды табу арқылы түсініп, зерттеп білуге болады. Шеллинг табиғат дамуын, кейбір жағдайда диалектикалық тұрғыдан қарастырғанына қарамастан оларды шын мәнінде механикалық қозғалыс, немесе механикалық даму деп есептеген. Өзінің осы натурфилософиялық ілімін шеллинг

трансцендентальдық философия деп аталатын ілімімен толықтырады. Бұл ілім бойынша, субъективтілік алғашқы бастама, қайнар көз, абсолют ретінде барлық мәнділіктің, нақтылықтың жалғыз ғана негізі. Бірақ, әңгіме сезінудің, немесе ақыл-ойдың субъективтілігі туралы емес, керісінше, – танымның ерекше құралы – ақыл-ойдың заттардың тікелей бақылауы туралы болып отыр. Шеллинг өзінің осы таным тәсілін “интеллектуалды интуиция” деп атаған.

Эмпирикалық нақтылық заттарында бірде табиғат заттары, бірде рух көрінісі табады. Демек, олар бір-бірімен тепе-тең (тождество) жағдайда болады. Табиғат пен рухтың тепе-теңдік идеясы шеллинг философиясының басты және негізгі проблемасы болып табылады. Бұл мәселені түсіну үшін алдымен абсолюттік ақыл-ой дегеніміз не екенін түсініп алуымыз керек. Абсолюттік ақыл-ойда субъект мен объект бір-бірімен ажырамастай бір. Себебі субъектінде объектіні ойлайтын да, объект ретінде субъектіге байланысты өмір сүретін де – сол абсолюттік ақыл-ойдың өзі. Осындай абсолютте барлық қарама-қарсылық (субъект мен объектінің, табиғат пен рухтың т.б.) жойылып, идеалдылық пен нақтылық тепе-теңдігіне айналады. Демек, ақыл-ойдың санасы дегеніміз, құдайдың өзіндік санасы, себебі құдайдың өзі – ақыл-ой. Басқаша айтқанда, шеллинг құдайды жеке тұлға ретінде қарастырады. Жеке тұлға – құдай мен жеке тұлға – адамның айырмашылығы: құдай жеке тұлға, бостандық ретінде шексіз болса, адамда бұл аталған құбылыстар шектеулі. Жалпы әлемдік нақтылық не табиғат, не рух ретінде көрінеді. Олай болса, табиғат патшалығы мен рух (тарих) патшалығы бірінен кейін бірі орналасқан қатар (даму) түзейді, ал олардың жеке сатылары “потенция” (мүмкіндік) деп аталады. Осы жеке сатылардың – потенциалдардың бір-біріне туысқандық қатынастары, олардың ортақ түрі – абсолютке байланысты. Демек, потенциалдар (жеке сатылар) бір-бірінен руындамайды, керісінше, оларды өзінен абсолют шығарып, өзінің толық ашылғандығын көрсетеді. өзінің соңғы шығармасында, Шеллинг дін тарихын метафизика тұрғысынан қарастырып, дінге және мистикаға бет бұрып, “кездейсоқ жағдайда ақиқатты философия тұрғысынан ашу” ілімін жұрт алдында насихаттауға талпынады. Сөйтіп, ол рационализмнің шектен шыққан түрінен мистика мен иррационализмге бет бұрып, өзінен кейін қалыптасқан иррационалистік философиялық бағыттың негізін қалаушы болады.

Философия әлемінде өзіндік ерекшелігі мен өшпес із қалдырған ғұлама-ойшыл, неміс калссикалық философиясының ең биік шыны **Гегель Георг Вилгельм Фридрих** 1770 жылы Штутгарт қаласында туып, 1831 жылы Берлинде қайтыс болған. Негізгі еңбектері: “Рух феноменологиясы”, “Логика ғылымы”, “Құқық философиясы”, “Дін философиясы”, “Философия ғылымының энциклопедиясы” т.б.

Гегель өз философиясының бастамасы етіп абсолют идеясын алды. Абсолют – құдай барлық заттарда бар, бірақ тек таза ақыл-ойда ғана өзіне өзі тең болады. Абсолюттік идея – нағыз шындық, болмыс және барлық материалдық денелердің түпнегізі және мәні. Оның негізгі атрибуттарының бірі – әмбебап жалпылық. Ол тұрақты және мәңгі. Абсолюттік идеяға әреетшілдік тән, себебі ол – таза ақыл-ой, ақыл-ой әректшіл болмаса өмір сүре алмайды. Осы қасиетінің арқасында ол жай ақыл-ой болып қалмайды, материалдық денелерге айналады. Бұл процесс төменде көрсетілгендей жүзеге асады. Рух өзінен табиғат туралы таза ойын босатып, заттандырады және сол заттандырылған табиғаттың өзінде өзінің басқа болмысы ретінде сақталады. Сөйтіп, ол өзінің диалектикалық мәнін көрсетеді. Таза ақыл-ой дамуының диалектикасы табиғаттың, қоғамның, адамның ойлау қабілетінің жалпы заңы болып табыады. Осыдан келіп Гегель табиғаттың, қоғамның, адам ақыл-ойының әр түрлі даму кезеңі абсолюттік идеяның әр түрлі даму сатысына саяды деген тұжырым жасайды. Даму процесі, Гегельдің пікірінше, белгілі бір кестемен жүзеге асады: тезис (нақтылану), антитезис (нақтылануды теріске шығару) және синтез (терістеуді терістеу). Айталық, материалдық денелердің пайда болуы тезис болса, олардың күйреуі – атитезис, ал күйреп бара жатқан денелердің өзінің кейбір элементтерін сақтай отырып, басқа бір материалдық денелерге айналуы – синтез болады. Табиғат пен қоғамның дамуының қайнар көзі – абсолюттік идеяның өзіндік дамуы.

Дамудың белгілі сатысына жеткенде өзін-өзі заттандырған абсолюттік идея ұйқыдан оянып, табиғаттағы өзін философия, ғылымдар арқылы анып білуге бел байлайды. Бұл процесс абсолюттік идеяның мақсаттылыққа құштарлығын көрсетеді. Өйткені, абсолюттік идеяның, әуел бастан-ақ негізгі мақсаты – ақиқатқа жету, ал ақиқаттың өзі – абсолюттік идеяның өзі болғандықтан, бұл мақсатын жалпы дүние жүзілік тарихтың даму процесіндегі адамдардың іс-әрекеті негізінде жүзеге асырады. Демек, таным процесі дегеніміз антропологиялық адамдарға “таза ақыл-ой санасының енуі” (феноменология дегеніміз осы) арқасында адамдар танып-білуші – субъектіге айналып, объектіні (өзінің басқа түрін) тануға ұмтылады да, өзімен (абсолюттік идея – субъект ретінде) табиғаттың (абсолюттік идея объект ретінде) арасында ешқандай айырмашылықтың жоқ екенін байқайды. Ал объект – табиғат үстіндегі жамылғысын ысырып тастап, өзінің ақылды екенін түсініп, ақиқат тілімен сөйлей бастайды. Сөйтіп, танып-білуші рух та, танылуға тиісті рух та өзгереді: бір жағынан танылған заңдылықтар, қасиеттер объектіні абсолюттік идеяның бұрынғы, “өзінде болған” кезінен басқаша қылып өгертсе, екінші жағынан, танымның өзі байып, жаңа сатыға көтеріледі.

Гегельдің пікірінше, сезімдік тәжірибе арқылы кездейсоқ, бір-бірімен байланыссыз нақты құбылыстарды ғана танып-біле аламыз. Ал заттарға тән жалпылықты, мәнді біз тек ақыл-ой күші арқылы ғана білеміз. Онда да, адамдардың емес, олардан тыс, объективті рухтың, басқаша айтқанда, жалпы рухани тәжірибенің арқасында ғана біле аламыз. Себебі, жеке адамның өсіп-дамуы – жалпы адамзат тарихының рухани дамуы белгілі заңдылықтарға (таза ақыл-ойдың логикасына) сәйкес өрбіп отыратындықтан, оны жеке адамдар танып-біле алмайды. Адамзат тарихы, оның заңдылықтары дегеніміз қоғамның ілгері қарай дамуы негізінде жеке тұлғалардың ең жоғары принципі – бостандық идеясына үздіксіз ұмтылуы. Олай болса, дүние жүзілік тарихтың даму бағытын айқындап, оны жетелейтін ұлы жеке тұлғалар емес, бостандық

идеясы. Гегельдің бұл концепциясы бойынша, бостандық сәулесі бозарып келе жатқанда тарих басталады. Ол алғаш рет шығыста көрінді, бірақ бұл әлі де болса бостандық сәулесі емес еді, ол тек оның бастамасы, оны сезіну ғана. Себебі, азияттық деспотияда бір адамның (деспоттың) ғана бостандығы болатын, ал қалған адамдардың ерік-жігерлері, бостандықтары сол деспоттың ерік-жігеріне, бостандығына бағынышты еді. Бұл бостандық идеясының бірінші сатысы.

Бостандықтың екінші сатысында, әлемдік рух шығыстан Эллада жағасына қарай ауысады. Ежелгі Грекияда бостандықты құндылық ретінде саналы түрде түсініп соған ұмтылу және бостандыққа, ерікті адамға табыну ерекше орын алады. Бірақ бұл кезде тек құл иеленушілер ғана бостандыққа ие болады да, құлдарда бостандық болмады. Басқаша айтқанда, біреулерінің бостандығы, екіншісін одан айырудың арқасында ғана мүмкіндік алды. Шындап келгенде, мұндай бостандық, басқалардың бостандығын жаншудың жамылғысы еі. Сондықтан, олардың бостандығы көп ұзаққа бармады.

Бостандықтың үшінші сатысы – герман халықтарының арасында христиан дінінің таралуынан басталады. Әлемдік рух Германия шекарасын өткеннен бастап өзін үйдегідей сезінді. Себебі, Германияда адам – адам болғандықтан бостандыққа ие, ал рухтың бостандығы оның табиғатының негізгі қасиеті болып саналады деген қағида мойындалады. Бірақ, дейді Гегель, бұл басты қағида әзірше сана арқылы түсінілуде, ал оны жүзеге асыру тарих деп аталатын, ұзақ уақытты талап етеді. Сайып келгенде, Гегельдің түсінігінше, тарих “кездейсоқтықтың құрбаны” емес, оны таза ақыл-ойда болған белгілі бір жоспармен әлемдік рух басқарады. Осыдан келіп, философияның негізгі міндеті осы жоспарды біліп, тарихтың ішкі логикасын анықтау. Ұлы жеке тұлғалар өз уақытының жасырын шындығын алғашқылардың бірі болып білгендіктерінің арқасында ұлы болады. Ал, халық – жүйеленбеген қара тобыр. Ол өз мақсатын, мәнін тек мемлекетте ғана табады. Мемлекет – “құдайдың қоғамдық әлемдегі іс-қимылы”, саналы түрде жүзеге асатын рух. Басқаша айтсақ, “таза ақыл-ой” өзін қоғамда мемлекет арқылы жүзеге асырады. Сондықтан, мемлекет – “бостандықтың нақтылығы”, өзін-өзі қалайтын бостандық. Адамның құндылығы, оның барлық рухани нақтылығы тек мемлекетке байланысты ғана өмір сүреді.

Адам өмірі өз билігінде емес, себебі ол мемлекет меншігі, сондықтан мемлекет кез-келген уақытта оның өмірін өзіне қайырып ала алады. Мемлекет түрлерінің ішіндегі құндысы – конституциялық монархия. Монархия – ұлт бірлігінің символы, халықтың ерік-жігерінің бейнесі. Мемлекетті билеуде монархтың жеке басының қасиеттері ешқандай роль атқармайды. Одан гөрі, көптеген көмекші шенеуіктерге сүйенген бюрократиялық сатылап басқару тәсілінің дұрыс істеп тұрғаны әлде қайда маңыздырақ. Осы тұрғыдан алғанда Гегельдің бұл ілімі жалпы тоталитарлық басқару жүйесінің қалыптасуына тікелей әсер етті ме деп қаласың. Гегель түсінігінше, жеке адамдардың бостандығы дегеніміз жеке меншіктің бостандығы. Меншіктің мөлшері – жеке тұлға өлшемінің куәсі, оның еңбегінің, талантының салдары. Сондықтан меншікті теңестіруге болмайды. Жеке меншік міндетті түрде “аластату” сияқты қоғамдық құбылысты тудырады, оны біз Германияда қалыптасқан қоғамда, өздері өсірген тұқымдарына, тіккен маталарына, салған суреттеріне ие бола алмай билік жүргізе алмай жүрген шаруалар, жұмысшылар және суретшілерден көре аламыз. Олай болатын себебі, олардың өздері шығарған өнімдері билеп-төстейтіндердің меншігі.

Мұндай тығырықтан шығуға бола ма? Гегельдің пікірінше, бостандыққа ие болу да, каналу да әр адамның, халықтың ерік-жігеріне байланысты. Егер олар бостандық үшін күреске шығып, өз құқығын қорғауға ұмтылса – ол өз еріктері. Жалпы алғанда, философ тек әлемдік рухтың ішкі логикасының қозғалысын ғана танып-білуге тырысады, ол – ешқандай да тығырықтан шығу жолын көрсетпейді. Гегельдің ілімі XIX-XX ғасырлар философиясына үлкен әсер етіп, осы кезеңге дейін маңызын жоймай келеді.

Философия әлемінде өзіндік ерекшелігі мен өшпес із қалдырған ғұлама-ойшыл, неміс классикалық философиясының ең биік шыңы *Георг Вильгельм Фридрих Гегель* 1770 ж. Штутгарт қаласында туып, 1831 ж. Берлинде қайтыс болды. Негізгі еңбектері: «Рух феноменологиясы», «Логика — ғылым», «Құқық философиясы», «Дін философиясы», «Философия ғылымының энциклопедиясы», т.б.

Гегель өз философиясының бастамасы етіп абсолют идеясын алды. Абсолют — құдай барлық заттарда бар, бірақ тек таза ақыл-ойда ғана өзіне-өзі тең болады. Абсолюттік идея – нағыз шындық, болмыс және барлық материалдың денелердің түпнегізі және мәні. Оның негізгі атрибуттарының бірі — әмбебап жалпылық. Ол тұрақты және мәңгі. Абсолюттік идеяға әрекетшілдік тән, себебі ол — таза ақыл-ой, ақыл-ой әрекетшіл болмаса өмір сүре алмайды. Осы қасиетінің арқасында ол жай ақыл-ой болып қалмайды, материалдық денелерге айналады. Бұл процесс төменде көрсетілгендей жүзеге асады. Рух өзінен табиғат туралы таза ойын босатып, заттандырады және сол заттандырылған табиғаттың өзінде өзінің басқа болмысы ретінде сақталады. Сөйтіп, ол өзінің диалектикалық мәнін көрсетеді. Таза ақыл-ой дамуының диалектикасы табиғаттың, қоғамның, адамның ойлау қабілетінің жалпы заңы болып табылады. Осыдан келіп Гегель табиғаттың, қоғамның, адам ақыл-ойының әр түрлі даму кезеңі абсолюттік идеяның әр түрлі даму сатысына саяды деген тұжырым жасайды. Даму ироцесі, Гегельдің пікірінше, белгілі бір кестемен жүзеге асады: тезис (нақтылану), антитезис (нақтылануды теріске шығару) және синтез (терістеуді терістеу). Айталық, материалдық денелердің пайда болуы тезис болса, олардың күйреуі – антитезис, ал күйреп бара жатқан денелердің өзінің кейбір элементтерін сақтай отырып, басқа бір материалдық денелерге айналуы синтез болады. Табиғат пен қоғамның дамуының қайнар көзі — абсолюттік идеяның өзіндік дамуы.

Дамудың белгілі сатысына жеткенде, өзін-өзі заттандырған абсолюттік идея ұйқыдан оянып, табиғаттағы өзін философия, ғылымдар арқылы танып білуге бел байлайды. Бұл процесс абсолюттік идеяның мақсаттылыққа құштарлығын көрсетеді. Өйткені, абсолюттік идеяның, әуел бастан-ақ негізгі мақсаты –

ақиқатқа жету, ал ақиқаттың өзі— абсолюттік идеяның өзі болғандықтан, бұл мақсатын жалпы дүние жүзілік тарихтың даму процесіндегі адамдардың іс-әрекеті негізінде жүзеге асырады. Демек, таным процесі дегеніміз антропологиялық адамдарға «таза ақыл-ой санасының енуі» (феноменология дегеніміз осы) арқасында адамдар танып-білуші – субъектіге айналып, объектіні (өзінің басқа түрін) тануға ұмтылады да, өзімен (абсолюттік идея – субъект ретінде) табиғаттың (абсолюттік идея объект ретінде) арқасында ешқандай айырмашылықтың жоқ екенін байқайды. Ал, объект — табиғат үстіндегі жамылғысын ысырып тастап, өзінің ақылды екенін түсініп, ақиқат тілімен сөйлей бастайды. Сөйтіп, танып-білуші рух та, танылуға тиісті рух та өзгереді: бір жағынан танылған заңдылықтар, қасиеттер объектіні абсолюттік идеяның бұрынғы, «өзінде болған» кезінен басқаша қылып өзгертсе, екінші жағынан, танымның өзі байып, жаңа сатыға көтеріледі.

Гегельдің пікірінше, сезімдік тәжірибе арқылы кездейсоқ, бір-бірімен байланыссыз нақты құбылыстарды ғана танып-біле аламыз. Ал заттарға тән жалпылықты, мәнді біз тек ақыл-ой күші арқылы ғана білеміз. Онда да, адамдардың емес, олардан тыс, объективті рухтың, басқаша айтқанда, жалпы рухани тәжірибенің арқасында ғана біле аламыз. Себебі, жеке адамның өсіп-дамуы — жалпы адамзат тарихының рухани дамуы белгілі заңдылықтарға (таза ақыл-ойдың логикасына) сәйкес өрбіп отыратындықтан, оны жеке адамдар танып-біле алмайды. Адамзат тарихы, оның заңдылықтары дегеніміз қоғамның ілгері қарай дамуы негізінде жеке тұлғалардың ең жоғары принципі — бостандық идеясына үздіксіз ұмтылуы. Олай болса, дүние жүзілік тарихтың даму бағытын айқындап, оны жетелейтін ұлы жеке тұлғалар емес, бостандық идеясы. Гегельдің бұл концепциясы бойынша, бостандық сәулесі бозарып келе жатқанда тарих басталады. Ол алғаш рет шығыста көрінді, бірақ бұл әлі де болса бостандық сәулесі емес еді, ол тек оның бастамасы, оны сезіну ғана. Себебі, азияттық деспотияда бір адамның (деспоттың) ғана бостандығы болатын, ал қалған адамдардың ерік-жігерлері, бостандықтары сол деспоттың ерік-жігеріне, бостандығына бағынышты еді. Бұл бостандық идеясының бірінші сатысы.

Бостандықтың екінші сатысында, әлемдік рух шығыстан Эллада жағасына қарай ауысады. Ежелгі Грецияда бостандықты құндылық ретінде саналы түрде түсініп соған ұмтылу және бостандыққа, ерікті адамға табыну ерекше орын алады. Бірақ бұл кезде тек құл иеленушілер ғана бостандыққа ие болады да, құлдарда бостандық болмады. Басқаша айтқанда, біреулерінің бостандығы, екіншісін одан айырудың арқасында ғана мүмкіндік алды. Шындап келгенде, мұндай бостандық, басқалардың бостандығын жаншудың жамылғысы еді. Сондықтан, олардың бостандығы көп ұзаққа бармады.

Бостандықтың үшінші сатысы — герман халықтарының арасында христиан дінінің таралуынан басталады. Әлемдік рух Германия шекарасын өткеннен бастап өзін үйдегідей сезінді. Себебі, Германияда — адам — адам болғандықтан бостандыққа ие, ал рухтың бостандығы оның табиғатының негізгі қасиеті болып саналады деген қағида мойындалады. Бірақ, — дейді Гегель, бұл басты қағида әзірше сана арқылы түсінілуде, ал оны жүзеге асыру тарих деп аталатын, ұзақ уақытты талап етеді. Сайып келгенде, Гегельдің түсінігінше, тарих «кездейсоқтықтың құрбаны» емес, оны таза ақыл-ойда болған белгілі бір жоспармен әлемдік рух басқарады. Осыдан келіп, философияның негізгі міндеті осы жоспарды біліп, тарихтың ішкі логикасын анықтау. Ұлы жеке тұлғалар өз уақытының жасырын шындығын алғашқылардың бірі болып білгендіктерінің арқасында ұлы болады. Ал, халық — жүйеленбеген қара тобыр. Ол өз мақсатын, мәнін тек мемлекетте ғана табады. Мемлекет — «құдайдың қоғамдық әлемдегі іс-қимылы», саналы түрде жүзеге асатын рух. Басқаша айтсақ, «таза ақыл-ой» өзін қоғамда мемлекет арқылы жүзеге асырады. Сондықтан, мемлекет — «бостандықтың нақтылығы», өзін-өзі қалайтын бостандық. Адамның құндылығы, оның барлық рухани нақтылығы тек мемлекетке байланысты ғана өмір сүреді.

Адам өмірі өз билігінде емес, себебі ол мемлекет меншігі, сондықтан мемлекет кез келген уақытта оның өмірін өзіне қайырып ала алады. Мемлекет түрлерінің ішіндегі құндысы – конституциялық монархия. Монархия — ұлт бірлігінің символы, халықтың ерік-жігерінің бейнесі. Мемлекетті билеуде монархтың жеке басының қасиеттері ешқандай рөл атқармайды. Одан гөрі, көптеген көмекші шенеуніктерге сүйенген бюрократиялық сатылап басқару тәсілінің дұрыс істеп тұрғаны әлдеқайда маңыздырақ. Осы тұрғыдан алғанда, Гегельдің бұл ілімі жалпы тоталитарлық басқару жүйесінің қалыптасуына тікелей әсер етті ме деп қаласың. Гегельдің түсінігінше, жеке адамдардың бостандығы дегеніміз жеке меншіктің бостандығы. Меншіктің мөлшері— жеке тұлға өлшемінің куәсі, оның еңбегінің, талантының салдары. Сондықтан, меншікті теңестіруге болмайды. Жеке меншік міндетті түрде «аластату» сияқты қоғамдық құбылысты тудырады, оны біз Германияда қалыптасқан қоғамда, өздері өсірген тұқымдарына, тіккен маталарына, салған суреттеріне ие бола алмай, билік жүргізе алмай жүрген шаруалар, жұмысшылар және суретшілерден көре аламыз. Олай болатын себебі, олардың өздері шығарған өнімдері билеп-төстейтіндердің меншігі.

Мұндай тығырықтан шығуға бола ма? Гегельдің пікірінше, бостандыққа ие болу да, қаналу да әр адамның, халықтың ерік-жігеріне байланысты. Егер олар бостандық үшін күреске шығып, өз құқығын қорғауға ұмтылса— ол өз еріктері. Жалпы алғанда, философ тек әлемдік рухтың ішкі логикасының қозғалысын ғана танып-білуге тырысады, ол – ешқандай да тығырықтан шығу жолын көрсетпейді.

Гегельдің ілімі XIX—XX ғғ. философиясына үлкен әсер етіп, осы кезеңге дейін маңызын жоймай келеді.

Неміс классикалық философиясының көрнекті өкілі **Людвиг Фейербах** 1804 жылы Ландсгутта туып, 1872 жылы Нюрнберг қаласының маңында, Рейхенберг деген жерде қайтыс болған. Негізгі еңбектері: “Христиан дінінің мәні”, “Діннің мәні”, “Гегельге қарсы сын” т.б. Фейербах Гегельдің карама-қайшылықтар бірлігі қағидасын, оның диалектикасын жоғары бағалап, жас гегельяншылар қатарында болды. Кейін келе, ол Гегель бірлікті идеалды түрде ғана түсінеді, ал оның диалектикасы өмір шындығынан тыс жатыр деп сынға алып, идеализмді діннің рационалданған түрі, сондықтан философияның бірден-бірі міндеті дінге қарсы күресу деп тұжырымдады. Құдай – адамға тән қасиеттерді, мәнді одан бөліп алып, жеке өз алдына мән ретінде қалыптасқан ұғым. Шындап келгенде, құдай деп жүргеніміз адамның өзі. Ал адамның өзі физиологиялық және психологиялық бірліктен тұрады. Оны ажыратып, бөліп қарау тек абстракцияда ғана мүмкін. Сондықтан, Кант пен Гегельдің адамды рухани құбылыс ретінде қараулары негізсіз. Жан мен тән, рух пен дене бірінсіз-бірі өмір сүре алмайды. Тән өлгенде жан да өз өмірін тоқтады. Адамның мәні – ақыл-ой, жігер, жүрек (жан мағынасында) және физиологиялық процестерге жатпайтын өзіндік ерекшеліктері бар дененің ұймдасу қабілетімен тығыз байланысты. Адам – табиғаттың ең жоғары нәтижесі, сондықтан оны табиғаттан бөліп қарауға болмайды. Демек, жаңа философияның негізгі міндеті табиғатты зерттеп, оның адамға тигізер әсері негізінде, адамның осы өмірдегі мән-мағынасын түсіну. “о дүниеде” қалай жақсы өмір жоқ болғандықтан, адамдар бірігіп, “осы дүниеде” қалай жақсы өмір сүруге болатын жолдарды іздестірулері керек. Осындай жақсылыққа апаратын жол, құдайға жалбарынуды уағыздайтын діннің орнына, адамдардың бір-біріне сенімін арттыратын сүйіспеншілік діні деп есептейді Фейербах.

Фейербах Канттың таным тұжырымдамасын сынға ала отырып, адам ақыл-ойы объективті нақтылықты дұрыс бейнелейді деп сенеді. Таным процесінде басты рөлді сезім атқарады, ал ойлаудың қызметі сезім берген деректерді басқа деректермен байланыстыру.

XIX ғасырдың ортасына буржуазиялық революциялар артта қалып, Еуропа елдерінің көпшілігінде капитализм өз негізінде жедел қарқынмен дами бастады. Тарихи аренаға жаңа әлеуметтік топтар: буржуазия және жұмысшылар келді. Бұл кезең жас буржуазияның капитал қорын жасау жолында қоғамда қалыптасқан дәстүр, әдет-ғұрып, әдептілік қағидалары сияқты әлеуметтік құбылыстарды мойындамай, байлыққа қалай жетсең де өз еркің деген принципті басшылыққа алған кезең еді. Осындай жүгенсіз байлыққа ұмтылудың салдары – халықтың жағдай күйінің төмендеуіне, осы негізде олар мен буржуазияның арасындағы қайшылықтың шиеленісуіне әкеліп соқты. Күн тәртібінде осы шиеленіскен карама-қайшылықтарды қайткен күнде де жоюға, тым болмаса бәсеңдетуге болады, оны қандай күш жүзеге асыра алаы, жалпы адамзат капитализмге өтуі керек пе еді, әлде онсыз амалдай тұруға болатын ба еді, т.б. Осы сұрақтар көтерілді.

Өткен кезеңдердің саяси-философиялық көзқарастарының өздеріне қажетті деген ілімдерін әрі қарай дамыта және сол кездегі ғылыми жетістіктерге сүйене отырып, осы қойылған сұрақтарға жауап ретінде XIX ғасырдың 30-40 жылдарынан бастап, көптеген саяси-философиялық ілімдер пайда бола бастады, (либерализм, консерватизм, анархизм, Ницше ілімі, марксизм т.б.).

XIX ғасырда басқа ғылымдармен қатар психологиялық зерттеулер кең өріс алып, оның жетістіктері сол кездегі философиялық концепциялардың қалыптасуына үлкен әсер етті. Сезімдік түйсінуді, немесе ақыл-ойды өз концепцияларының негізі еті алған классикалық философияның орнына жігер, интуиция, инстинкт сияқты психикалық құбылыстарды дәріптеген және оған табынған жаңа философиялық бағыттар пайда болды. Осы ағымдардың көрнекті өкілдерінің бірі – неміс философы **Шопенгауэр Артур** (1788-1860 жж.). Еңбектері: “Әлем жігер және елестету ретінде”, “Табиғаттағы жігер туралы”, “Афоризмдер мен максималар” т.б.

Шопенгауэрдің пікірінше, таным үдерісі кезіндегі біздің қарастырып жүргеніміз, шын мәніндегі денелер емес, тек субъектімен байланыстағы объект, немесе елестету ғана. Елестетуден басқа одан да гөрі ауқымдырақ құбылыстардың бар екенін зерттей келе таным субъектісі, яки жеке адам өз басының тәжірибесі негізінде, жігерді өзінің ішкі мәні деп таниды. Жігер әр уақытта рухани акт. Жігер кейбір құндылықтарды қалыптастырады, ал оларды құндылық ретінде мойындағаннан кейін, өзі соған ұмтылады. Жігердің өзі екі түрлі мәннен тұрады: 1) елестету ретінде немесе объективтендірілген жігер; 2) әркімге белгілі – саналы жігер, яки дененің өзіндік болмысы. Басқаша айтқанда, әмбебаптық жалпы жігер объективті тұрғыда – табиғат және адам денесі ретінде бейнеленсе, субъективті тұрғыда – саналы жігер ретінде көрінеді. Жігер тек адамдарға ғана емес, жалпы табиғатқа тән құбылыс, сондықтан ол барлық құбылыстардың ішкі мәні. Мысалы, өсімдіктің өсуін жетелеуші күш те, заттарды кристалдандыратын күш те, магнит күші е, барлық материалдық денелерге тән салмақтылықтың арқасында оларды жерге тартатын күш те – жігерге жатады. Жігер өзіндік зат ретінде кеңістіктен де, уақыттан да, себептіліктен де тыс жатыр. Жігер себепсіз боландықтан, оны танып білуге болмайды. Бірақ ол объект ретінде танымда елестетілетіндіктен кеңістік пен уақытта индивидуациялық қағидада (әмбебаптық жалпылықты жігердің жеке және ерекшеленген денелерге бөлгеннен кейінгі олардың өмір сүруі) бағынады және соның арқасында өмірлік жігерге айналады. Өмірлік жігер рухани акт болғандықтан, әр уақытта жігер еркіндігі, немесе өзіндік себептерді (мотив) таңдау мүмкіндігі ретінде көрінеді. Осы қасиеттердің арқасында адамдар өз еркімен өз мүддесіне қарсы келетін, керек болса өзін-өзі құртатын, өзінік себептерді таңдап алуы мүмкін. Мұндай карама-қайшылық индивидуациялық қағидадан туындайды. Индивидуацияға байланысты қалыптасқан жаңа жағдайды түсінгенде, адамға әділеттілік пен жанашырлық қасиеттер пайда болады. Ал жанашырлық әдептіліктің негізі. Жанашырлық тек адамға ғана емес, сонымен бірге жануарларға да тән.

Ал, индивидуацияның салдары өмір қасиеттеріне әкелсе, онда одан құтылудың жолы біреу-ақ, ол өмірге құштар жігерді құртып, индивидуациялық қағидадан құтылу. Жігер өз алдына жете алатындай мақсат қоймайды және түпкілікті қанағаттанарлыққа, бақытқа жетуге қабілетсіз, сондықтан ол ылғи да ұмтылыста болуы керек, себебі ұмтылыс оның жалғыз мәні ғана. Кеңістік пен уақыт арқылы белгіленген объектілерді, себептілік қандасын басшылыққа алған ғылымдар қарастырады. Ал өнер данышпандары, өздерінің фантазия күшінің арқасында мәңгілік идеяларды танып-біліп, оны поэзияда, бейнелеу өнерінде, музыкада көрсете алады. Ал музыканың рөлі қалған өнер түрлерінен ерекше бөлек, себебі онда тек идея ғана бейнеленбейді, сонымен қатар, ол әлемдік жігердің бізде тікелей объективтендірілуі болып табылады.

Шопенгауэрдің жігер туралы ілімін немістің белгілі философы **Ницше Фридрих** (1844-1900) ары қарай дамытып, өзінің “Билікке ұмтылған жігер” деген концепциясын құрды. Негізгі еңбектері: “Музыка рухынан трагедияның туындауы”, “Заратустра осылай деген”, “Билікке ұмтылған жігер” т.б.

Ницшенің пікірінше, өркениет (цивилизация) пен мәдениетте құлдырау процесі басталды. Бұған кінәлі тек буржуазиялық қоғам ғана емес, жалпы қоғамтану ілімінің қоғамда болып жатқан құбылыстарды дұрыс түсіндіре алмауы басты себептердің бірі. Осы тұрғыда Ницше өз концепциясының негізі етіп дарвиннің “Өмір дегеніміз күрес” заңын алды. Бұл идеяны ары қарай дамыта отырып, Ницше өмір дегеніміз күрес арқылы билікке ұмтылу деген тұжырым жасады. Осы концепция негізінде ол жоғарғы дәрежедегі биологиялық тип – “аса күшті адам” мұратын қалыптастыру керектігін дәлелдеуге тырысты. Оның ойынша, өмірдің қиыншылықтарына, соқпақтарына қарсы тұра алатындай “аса күшті адамдар” басқалардың тәрбиесімен, немесе өзін-өзі тәрбиелеу арқылы емес, өзінде туғаннан бар өмірлік күштің арқасында қалыптасады. Тек осындай “аса күшті адамдар” ғана өмір сүруге, немесе билікке ұмтылуға құқықты, сондықтан олар өздерінің жігерін тежейтін қоғамда қалыптасқан моральдық өлшемдерді мойындамай, жақсылықтан да, жамандықтан да аулақ жүреді. Егер олар қарапайым адамдардан ерекшеленгісі келсе, өздерінің жалқаулықтарынан арылып, ар-ождандарының дауысы тыңдап, өзімен-өзі болуы керек, әйтпесе манекенге айналып, жұртты” ойлағанындай ойлап, соларды” істегенін істейді. Оларды тобырлардан (қарапайым адамдардан) ерекшелендіретін қасиеттер – алғырлық, жан-жақты дамыған әдемілік және билікке ұмтылдыратын өмірлік күш пен жоғары дәрежелі жігер. Билікке жету, өз мақсат-мүдделерін жүзеге асыру үшін, олар қоғамдағы кездесетін алдамшылыққа, қиыншылыққа, өзіне бағытталған қастандыққа қарсы қажымас күрес жүргізулері керек. Осы тұрғыдан Ницше “құлдық мораль” негізінде қалыптасқан дінді де, “жалған” моральды уағыздайтын буржуазияны да, барлық игілікті және құндылықтарды құртатын тобырды да сынға алып, жалпы адамзаттың мақсаты, қоғамның ұлы адамдары - “аса күшті адамдарды» дүниеге келтіру болып табылады деген тұжырым жасайды. Ницшенің “аса күшті адам” туралы ілімінің философиялық негізі төмендегідей идеяларға саяды. Барлық өмір сүретін денелер мен құбылыстар, соның ішінде адам танымы да, билікке ұмтылған жігерің түрлері ғана. Абсолюттік болмыс жоқ. Болмыс дегеніміз – бұрын болған сансыз қайталанған құбылыстардың “мәңгілік айналымда” болып, қалыптасуы. Осы тұрғыдан Ницше Гегельдің абсолюттік идеясын, таза ақыл-ойын сынға алып, адамның иррационалдық қасиеттеріне зор көңіл бөледі. Олар инстинкт пен жігер. Осы қасиеттердің ең маңыздысы – жігер. Себебі ол әрі әмбебап жалпылық, абсолют, әрі барлық денелердің түпнегізі. Демек, материалдық денелердің өмір сүруі осы түпнегіз бен абсолют жігерінің арқасы. Ницшенің идеялары кейінгі кездегі саяси ойлар мен практикаға үлкен әсер етті.

Ницшенің ілімімен үндес және сабақтас ілімді австриялық психиатр-невропатолог, философ **З.Фрейд** (1856-1939 ж.) ұсынды. Негізгі еңбектері: “Түсті жору”, “Күнделікті өмірдің психопатологиясы”, “Психоанализ туралы”, т.б.

Алғашында фрейдизм невроздарды түсіндіреті және емдейтін ілім ретінде қалыптасып, кейін келе дау-жанжал жағдайға тап болған саналық пен бейсаналық арасындағы қарым-қатынасты, бейсаналықтың өзіндік заңдылықтары мен әрекетшілдігін түсіндіруге бағытталған теория айналды. Фрейд адам психологиясының өсіңкілігін (динамикасын) түсіндіру үшін, оның психологиялық үш түпнегізін (субстанция) қарастырады. Олар “мен”, “жоғарғы мен” (супер его) және “ол”. “Мен” сыртқы және ішкі әлемдердің және жоғарғы менмен олдың арасында байланыстырушы қызметін жүзеге асырады. “Мен” әрекет-қылықтың реттілігін және үздіксіздігін қамтамасыз етеді, осының арқасында өткен оқиғалар қазіргі және болашақ оқиғалармен қабысып жатады. “Мен” психикаға да, денеге де жатпайды. Ол өзінің даму процесінде, әсіресе қауіп төнгенде, ауырғанда және өмір сүру жағдайларына байланысты, бүкіл өмір бойына өзгеруі мүмкін. “Меннің” іс-әрекеттерінің түріне және эффектілігіне қарай адамдар бір-бірінен айрықшалаанады. “Меннің” бұл қасиеттерін Фрейд оның күші деп атайды. “Мені” күшті адамдар мынадай мінездемелермен ерекшеленеді: ол қоршаған ортаны және өзін бағалауда әділетті болады; ол қабылданған шешімді ешқайда жалтақтамай жүзеге асыра алады; ол өз талаптарының құлы емес, сондықтан оларды қоғамға пайдалы жағына қарай бағыттауға мүмкіндігі бар; күштердің қысымына қарсы тұрып, өз бағытын таңдай алады т.б. Ал “мені” әлсіз адамдардың бала сияқты мінез-құлқы, іс-әрекеті тұрақсыз келеді де, нақты орта мен өзін бұрмалап, қате түсінеді; ол барлық қайрат күшін, өзі туралы қате, бұрмаланған түсінігін қорғау үшін жұмсағандықтан невроз ауруларына шалдығып, жұмыста ешқандай жақсы нәтижеге жете алмайды. Жеке адамның даму процесінде “мен” ұсақ бөлшектерге бөлінеді де, “жоғарғы мен” дамиды. “жоғарғы мен” адам психикасының ішкі құрамына айналған ата-аналардың және қоғамның берген маңызды қағидаларына сүйене отырып табиғи инстинктерді (“ол”) тиюға және бақылауға талпынады. Сөйтіп, “жоғарғы мен” мен “ол”-дың арасында қарама-қайшылық пайда болады. Осы екеуінің ортасында

жарастырушы қызметін “мен” атқарады. “Менді” қалыптастыруда және қоршаған ортаны танып-білуде сананың рөлі өте зор. Ал санамызбен қорытпаған, түсінбегеннің бәрі бейсаналық болып табылады. Саналық бейсаналыққа және керісінше болып алмаса беруі мүмкін.

Бейсана санадан жеке адамдардың өзінің елестету және жан күйзелісін әр түрлі саналық сатысында түсінуімен ерекшеленеді. Бейсаналық түстерде, гипноздық жағдайда, адамдардың әр түрлі қаалыптасқан жағдайда, адамдардың әр түрлі қалыптасқан әдет-қылықтарында көрініс табады. Бұл төменгі сатыдағы бейсаналық. Ал, жоғарғы сатыдағы бейсаналық санадан тыс жатқан инстинктерден, физиологиялық күштарлықтардан, әуестіктерден көрінеді. Осы жоғарғы сатыдағы бейсаналық адамдардың агрессиялық бейімділігінің қайнар көзі. Бірақ, қоғамда бұл бейсаналықтың түрі өзін көрсете бермейді, себебі ол “сананы” түкпіріне” жасырынады да, “рұқсат” етілмеген іс-әрекет ретінде ұзақ уақыт сақталады.

Фрейд өзінің басты идеясын жеке адамның “психосексуалдық даму” жөніндегі теория төңірегінде өрбітеді. Бұл теория бойынша, бейсаналықтың негізін сексуалдық инстинктер (либидо) қалайды. Олар көп жағдайда адамдардың психикалық іс-әрекеттеріне, сонымен қатар барлық тарихи және қоғамдық оқиғаларға себепші болады. Мысалы, тереңде жатқан адам психикасының өзара жанжалдары моральдың, өнердің, ғылымның, діннің, мемлекеттің, құқықтың, соғыстардың т.б. себебін және мазмұнын құрайды.

Сексуалдық инстинктер жалпы инстинктермен байланысты сублимация (басып жаныштау) және комплекс (жинақ) ұғымдарымен айқындалады. Сублимация дегеніміз – дейді Фрейд, – тежелген “жасырынған” сексуалдық инстинктің (либидоның) бейсексуалды (әдеби шығармашылық, саяси және қоғамдық іс-әрекеттер т.б.) іс-әрекет түріне ауысуы.

“Комплекс” ұғымы адамдардағы салыстырмалы тұрақты механизмдерді (әдептілік, саяси т.б. қағидалары), олардың психикасының барлық түрлерінің бұзылғандығын көрсетеді. Осы ойын дәлелдеу үшін Фрейд “Эдип” туралы аңызды мысал ретінде келтіреді. Бұл грек аңызы бойынша, Эдип білместіктен өз әкесін өлтіріп, туған анасына үйленген. Осы аңыз негізінде Фрейд “Эдип комплексінің ұғымын қалыптастырып, оның мәні ретінде баланың анаға деген сүйіспеншілігі мен махаббаты және әкесіне деген қызғанышы мен өшпенділігі сияқты, инстинктердің қабысуы арқасында эдиптің психикасының бұзылғандығын арқау етіп алған. Осы ойын әрі қарай жалғастырып, Фрейд бейсаналық адамдар мен қоғам іс-әрекеттеріне зор әсер етеді деген қорытындыға келеді. Жалпы алғанда, адамдардың барлық іс-әрекеті әлеуметтік, табындық (топтасу) инстинктерінің көрінісі болғандықтан, осы негізде “бұқаралық психология” қалыптасады. Фрейд бұл идеясын өрбіте келіп, “тобырлар” мен “көсемдер” туралы саяси-әлеуметтік концепциясын ұсынды. “тобырлардың” тарихи дамуға тигізер жөнді әсері жоқ. Керісінше, “көсемдер” тобырлардың ең төменгі инстинктеріне әсер ете отырып, олардың соқыр инстинктке негізделген іс-әрекеттерін өздеріне қажетті бағытқа бұрып, тарихты ілгері дамытады. Фрейдтің бұл ілімі соңғы кездегі көптеген саясатшылардың басшылыққа алған теориясына айналды.

XIX ғасырдың аяғы, XX ғасырдың бас кезінде қалыптасып, әрі қарай өміршеңдік көрсеткен философиялық ағымдардың бірі, Шопенгауэр мен Ницшенің ілімдерінің негізінде пайда болған “Өмір философиясы” болды. Негізгі өкілдері: Бергсон, Зиммель, Дильтей, т.б. “Өмір философиясы” өмірді өзінен түсінуге тырысып, бұл жолда ақыл-ойдың ешқандай пайдасы жоқ, себебі ол тек материалдық денелерді ғана түсінеді де, бізге өмір туарлы дұрыс мағлұмат бермейді. Себебі, ақыл-ой (интеллект) денелерді зерттегенде оларды тұтас күйінде қарамай, бөлшектеп алады да, кейін олар туралы алған мәліметтерін өз ойларымен қайта біріктіріп олардың “заңдылықтарын” ашады. Мұндай деректер шын мәнінде ақиқатқа жатпайды. Жалпы денелерді зерттегенде, оларды тұтастық күйінде қарастыру керек, себебі шын “өмірді” басқаша танып-білу мүмкін емес. “өмірді” тұтастық құрушы күш ретінде (заттардың қалыптасуы және дамуы) зерттеу тек инстинкт пен интуицияның ісі.

Қазіргі кезде “өмір философиясы” экзистенциализмге (өмір сүру философиясына) жол беріп, тек тарихи-философиялық қана маңызы бар құбылысқа айналды.

Декан _____ Мейрбаев Б.Б.

Кафедра меңгерушісі _____ Құранбек Ә.А.

Дәріскер _____ Ғабитов Т.Х